

MEVLÂNÂ'NIN MESNEVÎ'SİNDE HAYAL*

Fahrettin COŞGUNER**

Öz

'Hayal' insanoğlunun en büyük özelliklerinden birisidir. Kişinin ortaya koyduğu bütün filler, buluşlar, eserler sanatlar vs. hep bir hayalle başlar. Büyük düşünür Hz. Mevlâna'nın eşsiz eseri Mesnevî bizlere her konuda olduğu gibi 'hayal' kavramı konusunda da oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. O hayali bir yerde her türlü ilerleme ve teknolojinin temeli olarak görürken başka bir yerde dünyayı hayal alemi olarak nitelemektedir. Mevlâna Mesnevî'sinde 'hayal'e hem olumlu hem de olumsuz çok anlamlar yüklemiştir. Yaratıcı yokluk alemi üzerinde önce hayali nakışlar dokur, sonra o hayal tahtasına şekiller yerleştirir. Görünen alemdeki yansımalar birer hayaldir. Asıl olanlar ise gönüllerdeki tecellilerdir. Bunlar Hak erlerini gönül dünyasına çeker. Zahirdeki hayali dünya ile yetinenler kaybederler. Bu dünyadaki sebepler ve araçlar Yaratıcı'nın imtihan için yola koyduğu hayallerdir. İnsanın yüceliği kurduğu hayallerle doğrudan alakalıdır. İçimizdeki hayaller dıştaki etkilere göre şekillenir. Her hayalin bir gerçek boyutu vardır. Hayallerin gerçekleşmesi ancak sabırla mümkündür. Dostun hayaliyle yaşayan onun yanında canını feda eder. Rühayı hayale benzeterek bazı yerlerde bu iki kavramı birlikte kullanır. Rüyaadaki hayaller insanı yanıltır. Uyuyanın rüyada gördüğü, tamamen hayal ürünü şeylerdir. Ancak Allah yolunda uyuyan kişi bu hayallerinden uyanabilir. Rüyaada çekilen sıkıntılar hayalden başka bir şey değildir ve dünya hayatı da tıpkı buna benzer. Yoklukla ilgili hayaller hemen terk edilmelidir. Sürekli hayal dünyasında yaşayanın nasibi de değersiz şeyler olur. Gerçekleşmesi mümkün olmayan hayaller (mahulya) peşine düşmemek gerekir. Bu çalışmamızda biz de Mevlâna'nın bu uçsuz bucaksız hayal alemine yönelik görüş ve düşüncelerini Mesnevî'sini esas alarak incelemeye, O'na göre insanoğlunun bu önemli duygusunu nasıl kullanması gerektiğini anlamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Mevlâna, Mesnevi, Hayal, Rüya.

THE CONCEPT OF "IMAGINATION" IN MOLÂNÂ'S MATHNAWI

Abstract

'Imagination' is one of the greatest characteristics of human beings. All actions, inventions, artefacts, arts of human beings always start with an imagination. Mathnawi, the unique work of the great thinker Hz. Molâna, gives us very detailed information about the concept of 'imagination' as in every subject. On the one hand he sees imagination as the basis of all kinds of progress and technology; on the other hand, he sees the world as characterized by the realm of imagination. In this regard, Molâna attributes both positive and negative meanings to the concept of 'imagination' in his Mathnawi. The Creator first weaves imaginary embroidery in the realm of nothingness and then places shapes on that imaginary board. The reflections in the visible world are only imagination. The real ones are the manifestations in the hearts. These attract the people of right path to the world of the heart. Those who are content with the imaginaries in the visible world lose. The causes and means in this world are the dreams that the Creator has put on the road for the test. The greatness of man is directly related to his imagination. The imaginations within us are shaped according to the external influences. Every imagination has a real dimension. The realization of imagination is only possible with patience. The one that lives by imagining of a friend sacrifices his life beside him. He draws an analogy between the concept of dream and imagination and uses these two concepts together in some contexts. Dreams can be misleading as they are completely based on fantasy. Only the one who sleeps in the way of Allah can awaken from these dreams. The troubles suffered in sleep are only dreams, and the life of this world is just like that. The imagination of poverty should be abandoned immediately. The one who lives in a world of dreams all the time will have only worthless things as his reward. One should not pursue dreams (mahulya) that cannot be realized. In this study, we will try to analyze his views and thoughts about this vast world of imagination on the basis of his Mathnawi and try to understand how human beings should use this important sense.

Keywords: Molâna, Mathnawi, Imagination, Dream.

* Araştırma makalesi / Research article.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, e-posta: fahrettincosguner@yahoo.com, <https://orcid.org/0009-0003-8060-6845>.

Giriş

Mevlâna on üçüncü asırda Anadolu’da yaşamış olan evrensel bir şair ve mütefekkindir. Onun eserleri yüzyıllardır okuna gelmekte ve fikirlerinden istifade edilmektedir. Ona ve eserlerine olan ilgi her geçen gün daha da artmaktadır. Mesnevî-i Manevî en çok bilinen ve okunan eseridir. Bu eseri üzerine çok çalışmalar yapılmış, pek çok alanda insanlığa rehberlik etmiştir. İnsanın en temel duygularından birisi olan ‘hayal’ konusunu da Mevlâna bu ölümsüz eserinde çok çeşitli yönlerden ele almış ve bizlere geniş ufuklar açmıştır. Bu çalışmada ‘hayal’ konusunda bu büyük düşünürün Mesnevî’de neler söylediği incelenecektir.

I. DEFTER

Mevlâna daha Mesnevî’nin ilk hikayesi olan “Padişah ve Cariye” de hayali ele alır ve padişah rüyasında vaatedilen kişiyi beklerken hayal alemine dalar:

دید شخصی فاضلی پُرمایه‌ای	آفتابی در میان سایه‌ای
می‌رسید از دور مانند هلال	نیست بود و هست بر شکل خیال
نیست و ش باشد خیال اندر روان	تو جهانی بر خیالی بین روان
بر خیالی صلحشان و جنگشان	وز خیالی فخرشان و ننگشان
آن خیالاتی که دام اولیاست	عکس مهرویان بُستانِ خداست
آن خیالی که شه اندر خواب دید	در رخ مهمان همی‌آمد پدید

Fazıl, olgun bir şahıs, gölge ortasında bir güneş gördü.

Uzaktan hilal gibi yaklaşıyordu. Yoktu, ama hayal şeklinde vardı.

Ruhtaki hayal, yok gibidir. Sen dünyayı, hayal üzere hareket eder gör.

Barışları ve savaşları bir hayal üzerindedir. Övünçleri ve arları bir hayaldendir.

Velilere tuzak olan hayaller, Allah’ın bahçesindeki ay yüzölçülerin yansımasıdır.

Padişahın rüyada gördüğü hayal, misafirin yüzünde görünmekteydi. I/68-73¹

Burada dünyanın bir hayal üzerine döndüğünü, üzerinde yapılan onca savaş, barış, övünç, ar gibi şeylerin hep hayali olduğunu söyler. Aslında Allah kendi dostlarına bu hayallerle tuzak kurup onları avlamak istemektedir.

Yine aynı hikâyede kendi hayalimizle hakkımızda güzel düşündüğümüz şeylerin aslında sonumuzu hazırlayabileceğinden söz eder:

ای شده اندر سفر با صد رضا	خود به پای خویش تا سوء القضا
در خیالش ملک و عزّ و مهتری	گفت عزرائیل رو آری بری

Ey yüz kabulle, bizzat kendi ayağıyla kötü kaderine doğru yola çıkan kişi!

Hayalinde mülk, izzet ve büyüklük vardı. Azrail, “Evet git, elde edersin” dedi. I/193-94

Gece insan uykudayken gündüz kurduğu boş hayallerden kurtulur:

شب ز زندان بی‌خبر زندانیان	شب ز دولت بی‌خبر سلطانان
نی غم و اندیشه سود و زیان	نی خیال این فلان و آن فلان

Geceleyin zindandakiler, zindandan habersizdir. Gece sultanlar devletten habersizdir.

Ne kar-zarar üzüntüsü ve endişesi vardır; ne de falanın, filanın hayali. I/390-91

Bunun biraz ilerisinde bu kez hayalin rüyada insanı nasıl yanılttığından bahseder:

¹ Bu çalışmamızda beyitlerin Türkçe karşılığında verdiğimiz Romen rakamları Mesnevî’nin defter numarasını, diğer sayılar ise o defterdeki beyit numaralarını ifade etmektedir.

خفته آن باشد که او از هر خیال
 دارد اومید و کند با او مقال
 دیو را چون حور ببند او به خواب
 پس ز شهوت ریزد او با دیو آب
 چونکه تخم نسل را در شوره ریخت
 او به خویش آمد خیال از وی گریخت
 ضعف سر ببند از آن و تن پلید
 آه از آن نقش پدید ناپدید
 مرغ بر بالا و زیر آن سایه‌اش
 می‌دود بر خاک پَران مرغ‌وش
 ابلیس صیاد آن سایه شود
 می‌دود چندانکه بی‌مایه شود
 بی‌خبر کآن عکس آن مرغ هواس
 بی‌خبر که اصل آن سایه کجاست
 تیر اندازد به سوی سایه او
 ترکش عمرش تهی شد عمر رفت
 ترکشش خالی شود از جُست و جو
 سایه‌یزدان چو باشد دایه‌اش
 از دویدن در شکار سایه تفت
 وارهاند از خیال و سایه‌اش

Uyumuş kişi, her hayalden dolayı ümit taşıyan ve onunla konuşandır.

O şeytanı uykuda huri gibi görür, sonra şehvetle şeytanla buluşur.

Nesil tohumunu çorak toprağa dökünce kendine gelir, hayal ondan kaçır.

Bundan başı zafiyet, bedeni pislik bulur. Ah, bu görünmez olan görülen görüntüden!

Yukarıda kuş, altında gölgesi, toprak üzerinde kuş gibi kanat çırparak koşar.

Bir aptal bu gölgenin avcısı olur, o kadar koşar ki güçsüz kalır,

Bunun, havadaki kuşun aksi olduğundan habersiz; bu gölgenin aslının nerede olduğundan habersiz.

Gölgeye ok atar, onu elde etmek için okluğu boşalır.

Ömür okluğu boşaldı; ömür gölge avında acelece koşturmakla geçip gitti.

Kişinin dadısı Hakk'ın gölgesi olursa, onu hayal ve gölgeden kurtarır. I/414-423

Hiçbir zaman hayal terkedilmemelidir:

از نظر چون بگذری و از خیال
 گشته باشی نیم شب شمع وصال

Bakıştan ve hayalden vazgeçersen gece yarısı vuslat mumunu söndürmüş olursun. I/477

Boş hayaller kişiyi maskara edebilir:

ای بسا گنج آنگان کنج‌کاو
 کآن خیال‌اندیش را شد ریش‌گاو

Hayret! Nice define arayıcı define doldurucular, o hayal düşünceliye sığır sakalı/maskara oldular. I/534

Allah isterse kulunun hayalini hikmete dönüştürür:

عین آن تخیل را حکمت کند
 عین آن زهراب را شربت کند

O, hayal kurmayı hikmet yapar, o, zehir suyunu şerbet yapar. I/546

Yanlış hayaller insanı kuyuya atabilir:

تا زر اندودیت از ره نفگند
 تا خیال کز ترا چه نفگند

Altın kaplamalı şeylerin seni yoldan çıkarmaması için; yanlış hayalin seni kuyuya atmaması için, I/899

İçimizde hayalin oluşabilmesi için dıştan bir etki gerekmektedir:

نیست دید رنگ بی‌نور برون
 همچنین رنگ خیال اندرون

این برون از آفتاب و از سُها
 و اندرون از عکس انوار غُلا

Dıştaki ışık olmadan renk görmek imkânı yoktur. İçteki hayal rengi de aynı şekildedir.

Bu dıştaki, güneşten ve Süha yıldızındandır, içteki ise yücelik ışıklarının yansımasındandır. I/1125-26

Hastalık güzelliği bir hayale çevirir:

ماه کو افزود ز اختر در جمال شد ز رنج دقّ او همچون خیال

Güzellikte yıldızdan üstün olan ay, verem hastalığından hayal gibi olur. I/1281

İnsan irade ve cebri, gerçekleştiğini görmedikçe hayal gibi zanneder:

اختیار و جبر در تو بُد خیال چون در ایشان رفت شد نور جلال

İrade ve cebir, sende hayaldi. Onlarda yer alınca ululuk nuru oldu. I/1474

Hayal bile mekânsızlık alemini algılayamaz:

لامکانی نی که در فهم آیدت هر دمی در وی خیالی زایدت

Mekânsızlık anlayışına sığmaz, her an hakkında bir hayalin oluşmaz. I/1583

Sevdiğini görebilme hayali kişiyi hayıflandırır:

این دریغاها خیال دیدن است وز وجود نقّ خود بپردن است

Bu yazıklanmalar, görme hayalidir; şu andaki varlığından kesilmektir. I/1712

Ardından da cismani bedenini onu hakkıyla hayal edemeyeceğini söyler:

جسم جسمانه تواند دیدنت در خیال آرد غم و خندیدنت

Beden, beden olarak seni görebilir mi? Senin gamını ve gülmeni hayal edebilir mi? I/1790

Kendi aklını çalıştıran şeyin hayal ve zan olmadığını söyler:

از غم و شادی نباشد جوش ما با خیال و وهم نبود هوش ما

Bizim coşkunluğumuz keder ve sevinçten değildir. Bizim aklımız hayal ve zanla değildir. I/1803

Yoklukla ilgili hayal ve vehimler hemen terk edilmelidir:

نغمه‌های اندرون اولیا اؤلا گوید که ای اجزای لا

هین ز لای نفی سرها بر زنید این خیال و وهم یکسو افکنید

Velilerin içindeki nağmeler önce der ki: "Ey lâ (yok) parçaları!

Acele edin! Olumsuzluk lâ'sından başlarınızı çıkarın, bu hayal ve vehmi bir tarafa atın. I/1925-26

Ustasının elinde çeng (arp) nameleri enteresan hayaller doğurur:

مطربی کز وی جهان شد پُر طرب رُسته ز آوازش خیالاتِ عجب

از نوایش مرغ دل پُران شدی وز صدایش هوش جان حیران شدی

Dünyanın kendisiyle neşe dolduğu, sesiyle şaşılacak hayallerin yeşerdiği bir çalgıcıydı.

Nağmesiyle gönül kuşu uçardı ve sesiyle canın akli hayran olurdu. I/2072-73

Kişi kendi fakirliğinin hayaliyle yoksulları yermemelidir:

نصیحت کردن مرد مر زن را که در فقیران به خواری منگر و در کار حق به گمان کمال نگر و طعنه مزین در فقر و فقیران به خیال و گمان بی‌نوایی خویشتن

Adamın, hanımına "Fakirlere aşağılamayla bakma, Hakk'ın işine olgünlük düşüncesiyle bak, kendi yoksulluğunun hayal ve düşüncesiyle yoksulluğu ve fakirleri yerme" diye nasihat etmesi I/2342. beyitten önceki başlık

Daima hayalle yaşayanın nasibi de değerli bir şey olmayacaktır:

بر سماع راست هر کس چیر نیست لقمه هر مرغکی انجیر نیست

خاصه مرغی مرده‌ای پوسیده‌ای پُرخیالی اعمی بی‌دیدهای

Herkes doğruyu dinlemeye hâkim değildir; her kuşçağızın lokması incir değildir;

Özellikle ölü, çürümüş, hayal dolu, kör, gözü olmayan bir kuşun. I/2762-63

Hayal dünyasının alanı; yokluk ve varlık alemlerinin arasında bir yerdedir:

عرصه‌ای بس باگشاد و بافضا	وین خیال و هست یابد زو نوا
تنگتر آمد خیالات از عدم	ز آن سبب باشد خیال اسباب غم
باز هستی تنگتر بود از خیال	ز آن شود در وی قمر همچون هلال
باز هستی جهان حسن و رنگ	تنگتر آمد که زندانی است تنگ

Çok geniş ve fezalı bir alandır; bu hayal ve varlık ondan azık bulur.

Hayal âlemi, yokluk âleminden daha dardır. Bundan dolayı hayal kedere sebep olmaktadır.

Varlık âlemi de hayal âleminden daha dardır. Bundan dolayı onda ay, hilal gibi olur.

Duyu ve renk dünyasının varlığı daha dardır; dar bir zindandır. I/3093-96

Velilerin duygularını anlamayan felsefeciye göre halk sevgisinden dolayı onlar hakkında hayaller görür:

فلسفی کو مُنکر حَنّانه است	از حواس اولیا بیگانه است
گوید او که پرتو سودای خلق	بس خیالات آورد در رای خلق

Hannâne² direğinin inlemesini inkâr eden felsefeci, velilerin hislerine yabancıdır.

O der ki: "Halkın sevda ışığı, halkın görüşüne çok hayaller getirdi." I/3279-80

Kendinden kıyaslar yapan kişi hayalini gerçek zanneder:

و آن‌گهی از خود قیاساتی کنی	مر خیال محض را ذاتی کنی
-----------------------------	-------------------------

O zaman da kendinden kıyaslar yapıyorsun; özel hayali, varlık yapıyorsun. I/3407

Sıfatlardan ve isimlerden hayal ortaya çıkar ve düzgün hayal de kavuşma delilidir.

از صفت وز نام چه زاید خیال	و آن خیالش هست دلال وصال
----------------------------	--------------------------

Sıfattan ve addan ne doğar? Hayal. Onun o hayali kavuşmaya delildir. I/3453

Gizli şeylerin hayalleri büyüktür ancak ortaya çıktığı zaman hayali de kaybolur:

شد خیال غایب اندر سینه زفت	چونکه حاضر شد خیال او برفت
----------------------------	----------------------------

Gizli olanın hayali, gönülde büyüktür. Ortada bulununca hayali gider. I/3625

Allah'ın yoktan var etmesi insanın fikir ve hayaline dahi getiremeyeceği bir durumdur:

تا کشیدت اندر این انواع حال	که نبودت در گمان و در خیال
-----------------------------	----------------------------

Böylece senin düşüncende ve hayalinde olmayan bu çeşitli hâllere çekti. I/3680

Allah için yapılanlar hayal ve zan mahsulü şeyler değildir:

و آنچه لله می‌کنم تقلید نیست	نیست تخیل و گمان جز دید نیست
------------------------------	------------------------------

Allah için yaptığım, taklit değildir; hayal etme ve zan değildir. Görmekten başka bir şey değildir. I/3806

II. DEFTER

Sabır ilacı sayesinde perdeler kalkar ve hayaller gerçek olmaya başlar:

چون خلیل آمد خیالیار من	صورتش بت معنی او بت‌شکن
شکریزدان را که چون او شد پدید	در خیالش جان خیال خود بدید

Dostumun hayali, Halil³ gibi oldu; sureti put, manasıysa put kıran.

² Hannâne; Peygamberimizin minber yapılmadan önce yaslanarak hutbe okuduğu direğin adıdır. Peygamberin ayrılığından dolayı bir mucize olarak kuru direk ağlamıştır.

³ Peygamberlik göreviyle geldiği toplumun taptıkları putları kıran Hz. İbrahim peygamber.

Allah'a şükür; o görününce, can onun hayalinde kendi hayalini gördü. II/73-74

Hayalle gerçekliğin kıyaslanması konusunda şunları söyler:

گفت وهم کان خیال تست هان	ذاتِ خود را از خیالِ خود بدان
نقش من از چشم تو آواز داد	که منم تو تو منی در اتحاد
کاندر این چشم منیر بی‌زوال	از حقایق راه کییابد خیال
در دو چشم غیر من تو نقشِ خود	گر ببینی آن خیالی دان و رد
ز آنکه سرمه نیستی در می‌گشود	باده از تصویر شیطان می‌چشد
چشمشان خانه خیال است و عدم	نیستها را هست بیند لاجرم
چشم من چون سرمه دید از دُوالجلال	خانه هستی است نی خانه خیال
تا یکی مو باشد از تو پیش چشم	در خیالت گوهری باشد چو یشم
یشم را آنکه شناسی از گهر	کز خیالِ خود کنی کلی عبر
یک حکایت بشنو ای گوهرشناس	تا بدانی تو عیان را از قیاس
هلال پنداشتن آن شخص خیال را در عهدِ عمر رَضِيَ اللهُ عَنْهُ	
ماه‌روژه گشت در عهدِ عمر	بر سر کوهی دویدند آن نفر
تا هلالِ روزه را گیرند فال	آن یکی گفت ای عمر اینک هلال
چون عمر بر آسمان مه را ندید	گفت کین مه از خیالِ تو دمید
ورنه من بیناترم افلاک را	چون نمی‌بینم هلالِ پاک را

Vehmim bana, "Dikkat! O, senin hayalindir. Kendi zatını, kendi hayalinden –ayrı- bil" dedi.

Suretim, senin gözünden seslendi: "Senin ben; sen bensin, birleşik hâlde.

Bu gerçeklerle aydınlık ve ölümsüz gözde hayal nasıl yol bulur?

Sen kendi suretini benimkinden başka iki gözde görürsen, bunu bir hayal bil ve reddet."

Çünkü -onlar- yokluk sürmesi çeker, şeytan tasvirinden şarap içer.

Onların gözü hayal ve yokluk evidir. Yokları şüphesiz var görür.

Benim gözüm, celâl sahibinden sürmelendiği için varlık evidir; hayal evi değil.

Gözünün önünde senden/benliğinden bir kıl olsa, hayalinde inci yeşim taşı gibi -değersiz- görünür.

Kendi hayalini bütünüyle aştığında yeşimi, inciden ayırırsın.

Ey inci tanıyan! Apaçık olanı, kıyastan/tahminden ayırt etmek için bir hikâye dinle.

Ömer -Allah ondan razı olsun- Zamanında Bir Şahsın, Hayalini Ramazan Hilali Sanması

Ömer zamanında ramazan ayı geldi; birkaç kişi bir dağın başına koştu,

Ramazan hilalini belirlemek için. Biri, "Ey Ömer! İşte hilal" dedi.

Ömer gökyüzünde ayı görmeyince dedi: "Bu ay senin hayalinden doğdu.

Yoksa ben gökleri daha iyi görürüm. Pak hilali nasıl görmüyorum?" II/101-115

Bir sûfi rüyada gördüklerini boş hayal olarak yorumlar:

گفت لا حول این چه مالیخولیاست ای عجب آن خادم مشفق کجاست

-Sufi- "Lâ havle! Bu ne boş hayal? Hayret! O müşfik hizmetçi nerededir?" dedi. II/220

Tamah kişinin gözünün önüne makam ve altın hayalleri getirir:

پیش چشم او خیالِ جاه و زر همچنان باشد که موی اندر بصر

Onun gözünün önünde makam ve altın hayali, gözde kıl bulunması gibidir. II/577

İnsanın yüceliği kurduğu hayallerle doğrudan alakalıdır:

آدمی را فربهی هست از خیال	گر خیالاتش بود صاحب جمال
ور خیالاتش نماید ناخوشی	می گذارد همچو موم از آتشی
در میان مار و کزدم گر ترا	با خیالات خوشان دارد خدا
مار و کزدم مر ترا مونس بود	کآن خیالت کیمیای مس بود
صبر شیرین از خیال خوش شدست	کآن خیالات فرج پیش آمدست
آن فرج آید ز ایمان در ضمیر	ضعف ایمان ناامیدی و زحیر
صبر از ایمان بیابد سر کُله	خَبِيثٌ لَا صَبْرَ فَلَا اِيْمَانَ لَهُ
گفت پیغمبر خداهش ایمان نداد	هر که را صبری نباشد در نهاد
آنیک در چشم تو باشد چو مار	هم وی اندر چشم آن دیگر نگار
زانکه در چشمت خیال کفر اوست	و آن خیال مؤمنی در چشم دوست
کاندر اینیک شخص هر دو فعل هست	گاه ماهی باشد او و گاه شست
نیم او مؤمن بود نیمیش گیر	نیم او حرص آوری نیمیش صبر
گفتیزدانت فَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ	باز مِنْكُمْ كَافِرٌ گیر کهن
همچو گاوی نیمه چیش سیاه	نیمه دیگر سپید همچو ماه
هر که این نیمه ببیند رد کند	هر که آن نیمه ببیند گد کند
یوسف اندر چشم اخوان چون سُئور	هم وی اندر چشم یعقوبی چو حور
از خیال بد مر او را زشت دید	چشم فرع و چشم اصلی ناپدید
چشم ظاهر سایه آن چشم دان	هر چه آن بیند بگردد این بدان

İnsanın büyüklüğü hayalindendir, -ama- hayalleri güzel yüzlü olursa.

Hayalleri nahoşluk gösterirse mum gibi ateşle erir.

Allah, yılan ve akrep arasında seni hoş hayallerle tutarsa,

Yılan ve akrep sana dost olur. Çünkü o hayalin, bakırı altın eden kimyadır.

Sabır hoş hayalle tatlılaşır; o ferahlık hayalleri gerçekleştirebilir.

O ferahlık gönüldeki imandan gelir; iman zayıflığındansa ümitsizlik ve inleme.

Sabır, imandan baş tacı elde eder. Sabrı olmayanın, imanı yoktur.

Peygamber, "Allah, tabiatında sabır bulunmayana iman vermedi" dedi.

Biri, senin gözünde yılan gibidir; yine o, bir başkasının gözünde güzeldir.

Çünkü senin gözünde onun kâfir hayali var; dostun gözündeysen o, bir mümin hayali.

Zira bu bir şahısta her iki fil vardır: o, bazen balık, bazen olta olur.

Onun yarısı mümindir, yarısı kâfir; yarısı tamahkâr, yarısı sabırlı.

Allah'ın buyurdu "Sizden mümin var" ve yine "sizden kâfir"⁴, yaşlı dinsiz.

İnek gibi sol yarısı siyah, diğer yarısı ay gibi beyaz.

Bu yarıyı gören reddeder, o yarıyı gören çaba gösterir.

Yusuf kardeşlerinin gözünde binek gibiydi; Yakub'un gözündeysen huri gibiydi o.

Dıştaki göz, kötü hayalden onu çirkin gördü. Asıl göz görünmez.

Dıştaki gözü, o gözün gölgesi bil. O ne görürse dıştaki ona döner. II/591-608

İnsanın içindeki zevk duygusu bir şekil almazsa hayalde kalır ve o hayalin dahi sorumluluğu vardır:

⁴ Kur'ân-ı Kerim, Tegâbü'n, 64/2: "O, sizi yaratandır, sizden kafir de vardır ve sizden mümin de vardır."

چون نیابد صورت آید در خیال تا کشاند آن خیالت در و بال
گه خیال فرجه و گاهی دکان گه خیال علم و گاهی خان و مان

Bir surete girmezse hayale girer de o hayal, seni vebale sürükler.

Bazen gezinmek, bazen dükkân; bazen ilim hayali ve bazen ev bark. II/637-638

Kör kişinin ve maddi gözün nasibi hayallerdir, o da daha çok gamı arttırır:

کور را قسمت خیال غمناست بهره چشم این خیالات فناست

Körün kısmeti üzüntü artıran hayaldir. Gözün nasibi bu yok olucu hayallerdir. II/719

Her sanatın aslı hayalden başka bir şey değildir:

چیست اصل و مایه هر پیشه‌ای جز خیال و جز عرض و اندیشه‌ای

Her sanatın aslı ve esası hayalden başka, araz ve endişeden başka nedir? II/964

Hayal olan dünyayı gerçek gibi görmek cahilliktendir, kıyamet bunu gösterecektir:

سایه را تو شخص می‌بینی ز جهل شخص از آن شد نزد تو بازی و سهل
باش تاروژی که آن فکر و خیال بر گشاید بی‌حجابی پر و بال
کوهها بینی شده چون پشم نرم نیست گشته این زمین سرد و گرم

Cahillikten gölgeyi şahıs görüyorsun sen. O nedenle şahıs, sana göre oyun ve kolaydır.

O düşünce ve hayalin, perdesiz olarak kol kanat açacağı güne kadar bekle

Dağların yumuşak pamuk gibi olduğunu, bu soğuk ve sıcak yeryüzünün yok olduğunu göreceksin. II/1038-40

Sultan gönlünde hep doğanın hayalini taşır:

در دل سلطان خیال من مقیم بی‌خیال من دل سلطان سقیم

Sultanın gönlünde benim hayalim durmaktadır; benim hayalim olmazsa sultanın gönlü hasta olur. II/1153

Gaybı bilen has kullar gönüllerin içine hayal gibi sızarlar:

در درون دل در آید چون خیال پیش او مکتشف باشد سیر حال

Gönlün içine hayal gibi girer; hâlin sırrı, onun önünde açılır. II/1471

İnsan hayal sarhoşudur ve örnek olmadan Allah'ın varlığını anlayamaz:

لیک هرگز مست تصویر و خیال در نیابد ذات ما را بی مثال
ذکر جسمانه خیال ناقص است وصف شاهانه از آنها خالص است

Tasvir ve hayalin sarhoşu olan, örneksiz bizim zatımızı anlamaz.

Cisim olarak zikir/anış, noksan hayaldir; padişaha ait vasıf, onlardan arıdır. II/1707-08

Hayal kişiyi yanlış davranmaya sevk edebilir:

در خیال افتاد مرد از چو او خشمگین شد زود گردانید رو

Adam hayale kapıldı, onun ısrarından dolayı kızdı, hemen yüzünü çevirdi. II/2019

Hız. Musa kendisine inanmayıp buzağıya tapanı hayal sarhoşu olarak görür:

گفت موسی با یکی مست خیال کای بداندیش از شقاوت وز ضلال
صد گمانت بود در پیغمبریم با چنین برهان و این خلق کریم
صد هزاران معجزه دیدی ز من صد خیالت می‌فرود و شک و ظن
از خیال و وسوسه تنگ آمدی طعن بر پیغمبری‌ام می‌زدی

Musa bir hayal sarhoşuna dedi: "Ey talihsizlik ve sapıklıkla kötü düşünen!"

Böyle delil ve bu güzel ahlaka rağmen peygamberliğim hakkında yüz şüphen var.

Benden yüz binlerce mucize gördün; sana yüz hayal, şüphe ve zan ekledi.

Hayal ve vesveseyle daraldın; peygamberliğime dil uzattın. II/2025-28

Dostun hayalini içinde yaşayan onun yolunda canını feda eder:

تا خیال دوست در اسرار ماست چاکری و جانسپاری کار ماست

Dostun hayali, bizim gönüllerimizde oldukça, hizmetkârlık ve can verme, bizim işimizdir” - Demediniz mi?-II/2559

Hayallerle dolu gönüllere getirilen deliller onların hayallerini artırır:

هر درونی که خیال اندیش شد چون دلیل آری خیالش بیش شد

Hayal düşünen gönüllere delil getirsen, hayali çoğalır. II/2701

Hayalcinin yalanla doğruyu ayırt etmesi zordur:

گفت چون دانی دروغ و راست را ای خیال اندیش پُر اندیشه ها

Dedi: “Ey düşüncelerle dolu hayalci! Yalamı ve doğruyu nasıl biliyorsun?” II/2718

Dünyada gerçek boyutu olmayan hayal yoktur:

پس مگو جمله خیال است و ضلال بی حقیقت نیست در عالم خیال

Öyleyse hayal ve sapıklıktır deme. Dünyada gerçeksiz hayal yoktur. II/2920

Filozofun bu dünyada hayal ve baş ağrısından başka elde edeceği bir sonuç yoktur:

مر مرا زین حکمت و فضل و هنر نیست حاصل جز خیال و درد سر

Benim için bu hikmet, fazilet ve hünerden, hayal ve baş ağrısından başka bir şey yok.” II/3181

Tabiat ve hayale dayanan felsefe Allah nurunu içermez:

حکمتی کز طبع زاید وز خیال حکمتی نی فیض نور ذوالجلال

Tabiat ve hayalden doğan hikmet, yüce Allah'ın nurunun feyzi olmayan hikmettir. II/1188

Vehimler insanı hayallere düşürme kaynağıdır:

کین حقیقت قابل تأویلهاست وین توهم مایه تخیلهاست

Çünkü bu hakikat yorumlanabilir ve bu vehimlenme hayallere düşürme kaynağıdır. II/3233

Büyük zatlara iftira etmek hayal ürünüdür:

این چنین بهتان منه بر اهل حق کین خیال تست برگردان ورق

Hak adamlarına böyle iftira etme; bu senin hayalindir. Yaprakçı çevir. II/3293

Kulluk esnasında zevk duyulmuyorsa bu cansız suret gibi hayalden başka bir şey olmaz:

دوق باید تادهد طاعات بر مغز باید تادهد دانه شجر
دانه بی مغز کی گردد نهال صورت بی جان نباشد جز خیال

Kulluğun ürün vermesi için zevk gerekir; tohumun ağaç vermesi için öz gerekir.

Özsüz tane, nasıl fidan olur? Cansız suret, hayalden başka bir şey değildir. II/3382-83

Nefsi daima terbiye etmek gerekir. Bir mucize dahi görse önce tatmin olur ama ardından, onun hayal olduğunu söyler:

نفس سوفسطایی آمد می زنش کیش زدن سازد نه حجت گفتنش
معجزه ببند فروزد آن زمان بعد از آن گوید خیالی بود آن

Nefis aldatıcıdır. Onu döv, çünkü onu dövmek yaraşır, ona delil söylemek değil.

Mucize görür, o an aydınlanır; ondan sonra, "O, hayalî idi." der. II/3486-87

III. DEFTER

Cömert kimseler sayı olarak çok olsalar da onlar bir gibidir, başkaları onları çok olarak hayal eder:

گر هزار اند یک کس بیش نیست چون خیالاتی عدد اندیش نیست

Binlerce olsalar da, bir kişiden çok değildir; sayı düşünenin hayalleri gibi değildir. III/35

Kesin inanç ve bilgi Hz. Musa'nın asası gibi ortaya çıkan her hayali yutar:

مر یقین را چون عصا هم حلق داد تا بخورد او هر خیالی را که زاد

Kesin bilişe de asa gibi boğaz verdi; böylece doğan her hayali yedi. III/39

Ölüm esnasında hastanın gördüğü bazı şeyler, onun yanındakilere göre hayaldir, oysa asıl gerçeklik budur:

گوید آن رنجور ایباران من چیست این شمشیر بر ساران من
ما نمی‌بینیم باشد این خیال چه خیال است این که این هست ارتحال
چه خیال است این که این چرخ نگون از نهیب این خیالی شد کنون

O hasta, "Ey benim dostlarım! Benim başımdaki bu kılıç nedir?" der.

-Denir ki:- "Biz görmüyoruz, bu hayaldir." Bu ne hayali? Göçmektir bu.

Ne hayaldir bu? Bu tersyüz gökyüzü, onun korkusundan şimdi bir hayal oldu. III/115-17

Hiçlik kadehinden hayalî olarak içen kimse kendisini hakikat sarhoşları gibi görür:

ای بخورده از خیالی جام هیچ همچو مستان حقایق بر مپیچ

Hayalî olarak hiç kadehinden içmiş olan! Hakikat sarhoşları gibi salınma. III/713

Fırvun rüya tabircilerine; uğursuz hayal ve rüyanın nasıl defedileceğini sorar:

با معرّ گفت و با اهل نجوم چون بود دفع خیال و خواب شوم
جمله گفتندش که تدبیری کنیم راه زادن را چو رهن می‌زنیم

Tabircilere ve müneccimlere, "Uğursuz hayal ve rüya nasıl defedilir?" dedi.

Hepsi ona, "Doğmasının yolunu, yol kesici gibi keselim" dediler. III/843-44

Ruhunda ışıklar yanmayan kimse, cansız maddelerin Allah'ı tesbih ettiğini görenin sapkın bir hayal içinde olduğunu düşünür:

که غرض تسبیح ظاهر کی بود دعوی دیدن خیال غی بود

Maksat, görünen tesbih nasıl olur? Görme iddiası, sapıklık hayalidir. III/1024

Aşk bütün soruları yaktığı gibi gün ışığı da bütün hayalleri yok eder:

هست عشقش آتشی إشکال‌سوز هر خیالی را بروید نور روز

Onun aşkı soruları yakan bir ateştir, Gündüz ışığı her hayali süpürür. III/1136

Kişinin hayatında elde ettiği mal ve mesleğinin kaynağı da düşünce ve hayalle ortaya çıkmıştır:

هر چه داری توز مال و پیشه ای نی طلب بود اول و اندیشه ای

Mal ve meslekten senin neyin varsa önce bir istek ve düşünce değil miydi? III/1448

İki kanatlı olan ilmi yolundan çevirmek için bazı şeyler söyleseler, onun hayaline bilehiçbir şüphe veremezler:

هیچیک نرّه نیفتد در خیال یا به طعن طاعنان رنجور حال

Hayaline hiçbir zerre düşmez veya kınayanların kınamasıyla rahatsız olmaz. III/1520

Öğrencilerin hocalarını kandırarak kendisini hasta zannettirip o hayale kapılmasını anlattığı hikâyede bu hayalin başına neler açtığını, karısıyla olan mücadelesini şöyle aktarır:

قُولِ بِعَمِيرِ قَبُولُهُ يُفَرِّضُ	إِنْ تَمَارَضْنُ لَدَيْنَا تَمَرَضُوا
گر بگویم او خیالی بر زند	فعل دارد زن که خلوت می‌کند
مر مرا از خانه بیرون می‌کند	بهر فسقی فعل و افسون می‌کند
جامه خوابش کرد و استاد او افتاد	آه آه و ناله از وی می‌یزاد

Peygamberin sözünü kabul etmek farzdır: “Yalandan hastalanırsanız, gerçekten hastalanırsınız.”

-Bir şey- söylesem hayal eder ki kadının işi var, yalnız kalıyor;

Beni evden çıkarıyor, kötülük için çabalıyor ve masal okuyor.”

Yatağını hazırladı ve üstat düştü; ondan âh, âh ve inleme sesleri yükseldi. III/1579-82

Kıyamet esasında insanların kaçacak sığınacak bir yer aramalarını anlatan Kıyamet suresinin 10 ve 11. Ayetlerini anlatırken o kişilerin nasıl hayallere kapıldıklarını böyle izah eder:

یا منم دیوانه و خیره شده	دیو چیزی مر مرا بر سر زده
چشم می‌مالم به هر لحظه که من	خواب می‌بینم خیال اندر زَمَن
خواب چه بُود بر درختان می‌روم	میوه‌هاشان می‌خورم چون نگرُوم
باز چون من بُنگرم در مُنکران	که همی‌گیرند زین بُستان گران
با کمالِ احتیاج و افتقار	ز آرزوی نیم‌غوره جانشینار
ز اشتیاق و حرصِ یک برگ درخت	می‌زنند این بی‌نویان آه سخت
در هزیمت زین درخت و زین ثمار	این خلاق صد هزار اندر هزار
باز می‌گویم عجب من بی‌خودم	دست در شاخ خیالی در زدم
حَتَّى إِذَا مَا اسْتَيْسَسَ الرُّسُلُ بَغَو	تا به ظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا

Ya da ben deli ve şaşırılmışım! Şeytan başıma bir şey vurmuş!”

Her an gözümü ovuyorum: “Ben rüya görüyorum; zamanda hayal görüyorum!”

Rüya nasıl olur? Ağaçlara gidiyorum, meyvelerini yiyorum. Nasıl inanmam?”

Tekrar inkâr edenlere bakınca, -görüyorum ki- bu bahçeden uzak duruyorlar,

Son derece ihtiyaç ve fakirlikle yarım koruk arzusuyla can veriyorlar.

Bu yoksullar, bir ağaç yaprağı isteği ve hırsıyla derin âh çekiyor.

Bu milyonlarca halk, bu ağaç ve meyvelerden kaçmakta.

Tekrar diyorum: “Hayret! Ben kendimde değilim, hayalî bir ağaca el attım!”

“Peygamberler, ümitsiz olduklarında”⁵ ayetini, “Yalanlandıklarını zannettiklerinde”ye kadar oku. III/2024-32

Kıskançlar kıskandığı kişinin hayalini dışlar tıpkı gıybet ayetinde geçtiği gibi birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerinizi arkasından çekıştirmesin. Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah, tevbeyle çok kabul edendir, çok esirgeyicidir.⁶

⁵ Kur’ân-ı Kerim, Yusuf, 12/110: “Öyle ki, peygamberler ümitsizliğe düşüp, yalanlandıklarını sandıkları bir sırada onlara yardımımız gelmiştir.”

⁶ Kur’ân-ı Kerim, Hucurat, 49/12.

تا خیالش را به دندان کم گزد
خود خیالش را کجا یابد حسود
در وثاق موش طوطی کی غنود
تا بر او آه حسودان کم وزد

Kıskançların âhı onun üzerine esmesin diye, hayalini dişle ısırmasınlar diye.

Kıskanç kişi, onun hayalini nasıl bulur? Farenin yuvasında papağan nasıl uyuklar? III/2117-18

Kibirli kimse de Ramazan hilalini izlemeye çıkan ve gözünün önüne gelen kaşını kendi hayalince hilal zanneden kişinin durumuna benzer:

آن خیال او بود از احتیال
موی ابروی وی است آن نی هلال

O kişinin -gördüğü- hayali, kibirlenmesindendir. O, kaşından bir kıldır, hilal değildir. III/2119

Şehvet bir hayalle başlar ve ona meyil ise kanata benzer, bu kanata olan hakimiyet insanı Cennete ulaştıracaktır:

ز آنکه شهوت با خیالی رانده است
وز حقیقت دورتر وامانده است
با خیالی میل تو چون پر بود
تا بدان پر بر حقیقت بر شود
چون براندی شهوتی پرت بریخت
لنگ گشتی و آن خیال از تو گریخت
پر نگه دار و چنین شهوت مران
تا پر میل بزد سوی چنان
خلق پندارند عشرت می کنند
بر خیالی پر خود بر می کنند

Çünkü şehvetini bir hayalle gerçekleştirmiştir ve gerçekten daha uzak kalmıştır.

Senin bir hayale meyletmen, kanat gibidir; böyle yönelişin o kanatla hakikate yükselir.

Şehvetini yerine getirince kanadın dökülür; topal olursun ve o hayal senden kaçır.

Kanadını koru ve şehvet ardında olma ki istek kanadın seni cennetlere götürsün.

İnsanlar hoşça yaşadıklarını düşünürler, -ama- bir hayal üzerinde kanatlarını yolarlar. III/2133-37

Gönül bazen de hayallere yenik düşer ve onun esiri olur:

آن دلی کو عاشق مال است و جاه
یا زیبون این گل و آب سیاه
یا خیالاتی که در ظلمات او
می پرسندشان برای گفت و گو

Mala ve makama âşık olan gönül, ya bu toprağa ve kara suya mağluptur,

Ya da karanlıklarda dedi kodu için taptığı hayallere yeniktir. III/2266-67

Malın mülkün, gümüşün altının hayalini kurmak doğruluğa zarar verir ve sahibini üzer:

از خیال سیم و زر چون زر نیود
دامن صدقت درید و غم فزود

Gümüş ve altın hayali, altın olmadığı için doğruluk eteğini yırttı ve üzüntünü artırdı. III/2277

Davud Peygamber zamanında bir adam korkunç bir hayal görerek cinayet işler ve cinayet bıçağını da toprağa gömer:

کارد از اشتاب کردی زیر خاک
از خیالی که بدیدی سهمناک

Gördüğün korkunç bir hayalden dolayı bıçağı aceleyle toprağın altına soktun. III/2479

Güzel şeyleri tatmayan, bilmeyen, kötü ve olumsuz ortamlarda yaşayan birisi gül kokusunun hayalini dahi kuramaz. Hayal kurulacak şeyin bir geçmişi olması gerekir. Ayrıca hayallerin yok olup gitme özelliği de vardır:

لَمْ يَذُقْ لَمْ يَبْرْ هَر كَسْ كُو نَخورد
کی به وهم آرد جُعَلْ آنفاس وُرد
نیست موهوم ار بُدی موهوم آن
همچو موهومان شدی معدوم آن
دوزخ اندر وهم چون آرد بهشت
هیچ تابد روی خوب از خوک زشت

Tatmayan, anlamaz; içmeyen de; pislik böceği, gül kokularını hiç hayal edebilir mi?

Hayal değildir; hayal olsaydı o, hayaller gibi yok olurdu.

Cehennem cenneti nasıl tasavvur edebilir? Çirkin domuzdan güzel yüz hiç parıldar mı? III/2942-44

Hayallerle bahçeler Cennetler ortaya çıkar, yine hayallerle yol kesicilik, Cehennem ve olumsuz şeyler ortaya çıkar. Yani hem müspet hem de menfi şeylerin çıkışı ve başlangıcı hayallerdir:

یک خیال نیک باغ آن شده	یک خیال زشت راه این زده
آن خدایی کز خیالی باغ ساخت	وز خیالی دوزخ و جای گداخت
پس که داند راه گلشنهای او	پس که داند جای گلخنهای او
دیدبان دل نبیند در مجال	کز کدامین رُکن جان آید خیال
گر بدیدی مطلعش راز احتیال	بند کردی راه هر ناخوش خیال

Bir güzel hayal, şunun bahçesi olmuştur; bir çirkin hayal, bunun yolunu kesmiştir.

Allah, bir hayalle bahçe yaratır ve bir hayalle cehennem ve erime yeri yaratır.

Öyleyse onun gül bahçelerinin yolunu kim bilir? O zaman onun ateş ocaklarının yerini kim bilir?

Gönül gözcüsü, hayalin geliş anında canın hangi yanından geldiğini görmez.

Doğuş yerini görseydi, her nahoş hayalin yolunu hileyle kapatırdı. III/3042-46

Allah'ın şefkat ve acıması hayalle ölçülemez, ancak etki ve tesirleri hayal edilebilir:

رحمت بی چون چنین دان ای پدر	ناید اندر و هم از وی جز اثر
-----------------------------	-----------------------------

Ey baba! Bil ki Hakk'ın acıması hayale sığmaz, ancak eseri sığar. III/3633

Yusuf Peygamberin güzelliği ancak gönüllerde kurulan hayallere sığabilir:

همچو گل پیشش بروید آن ز گل	چون خیالی که بر آرد سر ز دل
----------------------------	-----------------------------

O, önünde gül gibi topraktan yeşerdi; gönülde baş gösteren bir hayal gibiydi. III/3705

Avcı avını beklerken gelmesi biraz uzun sürünce gelenin gerçek mi, yoksa hayal mi, olduğu konusunda karar veremez:

چون بمائد دیر گویند از ملال	صید بود آن خود عجب یا خود خیال
-----------------------------	--------------------------------

Gecikince bıkkınlıktan "Hayret! O av mıydı, yoksa hayal miydi?" derler. III/3728

Gönüle yerleşen hayaller kolay kolay kaybolmaz, geçici hayaller ise hemen kaybolup gider:

مریما بنگر که نقش مُشکلم	هم هلالم هم خیال اندر دلم
چون خیالی در دلت آمد نشست	هر کجا که میگریزی با توست
جز خیالی عارضی باطلی	کو بود چون صبح کاذب اقلی

Ey Meryem! Bak, anlaşılması güç bir suretim; hem hilalim, hem gönülde hayalim.

Gönlüne bir hayal gelince yerleşir; nereye kaçsan seninledir.

Ancak geçici ve boş bir hayal böyle değildir; o, yalancı sabah gibi kaybolur. III/3772-74

İnsanın yaşayabileceği hayat mertebeleri vardır, bazen insan hayal dahi edilemeyecek bir mertebede yaşamak ister:

وز ملک هم بایدم جستن ز جو	کُلُّ شئیءِ هَالِکِ إِلَّا وَجْهَهُ
بار دیگر از ملک قربان شوم	آنچه اندر و هم ناید آن شوم

Meleği de aşip geçmem gerekir; "Onun zatından başka her şey helâk olucudur."⁷

Bir başka kez melek olmaktan kurban olayım; hayale gelmeyen şey olayım. III/3902-3

⁷ Kur'ân-ı Kerim, Kasas, 28/88.

İyi kötü bütün hayaller başlangıçta kolaydı, ama uygulamaya gelince zorlaşmaya başlar:

بیشتر از واقعه آسان بود در دل مردم خیال نیک و بد
چون در آید اندرونِ کارزار آن زمان گردد بر آنکس کار زار

İyi ve kötü hayal, olaydan daha önce insanların gönlüne kolay görünür.

Savaş meydanına girince, o zaman işi ağlamak olur. III/3994-5

Mevlâna hayallerinden dolayı yolda olmadığını, gerçeklerin peşinde olduğunu belirtmektedir:

ای حریفان من از آنها نیستم کز خیالاتی در این ره بیستم

Ey arkadaşlar! Ben hayallerden dolayı bu yolda duranlardan değilim. III/4098

Çocuğun oyuncakları onun tasavvur ve hayal dünyasında gerçekler gibidir, büyüdüğü veya kendi mahiyetini anladıkça bu hayallerden kurtulur:

این تصوّر وین تخیل لعبت است تا تو طفلی پس بدانت حاجت است
چون ز طفلی رست جان شد در وصال فارغ از حسن است و تصویر و خیال

Bu tasavvur ve hayal oyuncak bebettir; sen çocuk oldukça, ona ihtiyacın vardır.

Canın çocukluktan kurtulunca, vuslata erişince duygu, tasvir ve hayal den kurtulur. III/4110-11

Hayal zandan ortaya çıkar:

دید زاید از یقین بی‌امتهال آنچنانکه از ظنّ می‌زاید خیال

Zandan hayal doğduğu gibi kesin inanıştan da gecikmeden görme doğar. III/4122

Anlayışı, idraki noksan olanlarda kötü hayaller oluşmaya başlar:

ذکر خیال بد اندیشیدن قاصر فهمان

Anlayışı eksik olanların kötü düşünme hayalini anlatış III/4225. beyitten önceki başlık

Uzun süre arayışta olup kavuşma hayalleri kuran kimse sonunda kendisi hayal gibi olur:

کآن جوان در جست و جو بُد هفت سال از خیال وصل گشته چون خیال

O genç, yedi yıl arayıştaydı; kavuşma hayaliyle hayal gibi olmuştu. III/4778

IV. DEFTER

Rebap ve diğer çalgıların amacı Allah'ın gerçek hitabına özlem duyanların, onu bekleyenlerin hayalini işletmektir. Bu çalgıların sesleri hep doğadan esinlenmiştir:

عدل باشد پاسبانِ کامها نی به شب چوبک‌زان بر بامها
لیک بُد مقصودش از بانگِ رباب همچو مشتاقان خیالِ آن خطاب
نالهُ سُرنّا و تهدیدِ دُهل چیزکی ماند بدان ناقورِ کُل
پس حکیمان گفته‌اند این لحنها از دَوار چرخ بگرقتیم ما
بانگِ گردشهای چرخ است این که خلق می‌سرایندش به طنبور و به خلق
مؤمنان گویند کاتار بهشت نغز گردانید هر آواز زشت

Arzuların bekçisi, adalettir; damlarda cubuk vuranlar/davul çalanlar değil.

Ancak rebap sesinden amacı, özlem sahipleri gibi o hitabı hayal etmekte.

Zurnanın ağlaması ve davulun tehdidi, birazcık o sûrun sesine benzer.

Neticede bilge kişiler, "Biz, bu makamları gökyüzünün dönüşünden aldık" dediler.

Halkın tamburla çaldıkları ve boğazla söyledikleri, gökyüzünün dönüşlerinin sesidir.

Müminler, "Cennetin tesirleri, her çirkin sesi güzelleştirdi" derler. IV/729-34

Semada hayaller harekete geçer, bir olma toplanma düşüncesiyle gönüllerdeki hayaller güçlenir ve şekil almaya başlar:

پس غذای عاشقان آمد سماع
قوتی گیرد خیالاتِ ضمیر
که در او باشد خیالِ اجتماع
بلکه صورت گردد از بانگ و صفیر

Öyleyse semâ, âşıkların gıdasıdır; bu dinleyişte toplanma hayali vardır.

Gönüldeki hayaller, -bu dinleyişle- güç kazanır; hatta ses ve ahenkle şekillenir. IV/741-42

Bedenin saltanatını terk etmeyenler karşındakinin sözlerinden vesvese ve zanla inkâr hayalleri kurar. Dolayısıyla hayalin güzel veya çirkin olması kişinin beden ve ruh dünyasının gelişimine bağlıdır:

مُلکِ جسمت را چو بلقیس ای غبی
می‌کنم لا حُلّ نی از گفتِ خویش
ترک کن بهر سلیمان نبی
بلکه از وسواس آن اندیشه کیش
کو خیالی می‌کند در گفتِ من
در دل از وسواس و انکاراتِ ظن

Ey ahmak! Beden saltanatını, Süleyman Peygamber için Belkîs gibi terk et.

"Lâ havle" diyorum, -ama- kendi sözümün dolayısı değil; bilakis o düşünce yollunun vesvesesinden.

O, benim sözüm hakkında gönlünde vesvese ve zan dolu inkârlar hayal ediyor. IV/763-65

Peygamber gönderilmeyen fetret dönemindeki insanların kurdukları bütün hayaller Peygamber efendimiz gelince değişmiştir:

آن خیالاتی که دیدندی ز ما
گم شود چون بارگاهِ او رسید
وقتِ فترت گاه گاه اهلِ هوا
آب آمد مر تیمم را درید

Peygamber bulunmayan ara zamanda heves sahiplerinin zaman zaman bizden gördükleri hayaller,

Onun çağı gelince kaybolacak; su geldi, teyemmümü bozdu. IV/957-58

Allah'ın bu geniş arzında vehim ve hayal yol bulamaz. Bu büyüklük içinde onlar kıl gibi kalır:

اندر آن بحر و بیابان و جبال
این بیابان در بیابانهای او
مُنقطع می‌گردد آوهام و خیال
همچو اندر بحرِ پُر یک تایی مو

O deniz, ova ve dağlarda vehimler ve hayal kesilip kalır.

Bu ova onun ovalarında, dolu denizdeki bir saç teli gibidir. IV/1089-90

Görünen alemdeki yansımalar birer hayaldir, asıl olanlar ise gönüldeki tecellilerdir. Bu hayali tecelliler Hak erlerini gönül dünyasına çekerler. Allah adeta zahirdeki bu hayali tecellileri kendine çekmek için bir tuzak olarak kullanır.⁸ Zahirdeki hayali dünya ile yetinenler kaybederler, asla yönelenler ise kurtuluşa erecek olanlardır:

امر حق بشنو که گفتست اُنْظُرُوا
گفت آثارش دل است ای بوالهوس
سوی این آثار رحمت آرُو
آن بُرون آثار آثار است و بس
باغها و سبزه‌ها در عین جان
آن خیالِ باغ باشد اندر آب
که کند از لطفِ آب آن اضطراب
عکسِ لطفِ آن بر این آب و گِل است
باغها و میوه‌ها اندر دل است
گر نبودی عکسِ آن سروِ سُرور
این غرور آن است یعنی این خیال
پس نخواندی ایزدش دارُ العُزور
هست از عکسِ دل و جانِ رجال

⁸ Birinci defter 71-72. beyitler de bu anlamdadır.

جمله مغروران بر این عکس آمده
می‌گیرند از اصول باغها
بر گمانی کین بود جَنّت‌کده
بر خیالی می‌کنند آن لاغها
راست بینند و چه سود است آن نظر
تا قیامت زین غلط واحسرتاه
ای خنک آن را که پیش از مرگ مُرد
یعنی او از اصل این رز بوی بُرد

Hakk 'ın buyruğunu dinle; "Bakın"⁹ buyurmuştur; yüzünü şu rahmet eserlerine çevir.

-Sûfi- dedi: "Ey heves düşkünü! Hakk 'ın eserleri, gönüldedir; o dıştaki, eserlerin eseridir ancak.

Bağlar ve yeşillikler, canın kendisindedir; dıştaki, akarsu üzerindeki yansıma gibi onun yansımasıdır.

Dıştaki, suyun içinde suyun lütfıyla salınan bağ hayalidir.

Bağlar ve meyveler gönüldedir; onun lütfunun aksi, bu su ve balçıktadır.

O sevinç servisinin yansıması olmasaydı o zaman Hak, ona "Dâru'l-gurur (Aldanma yurdu)" demezdi.

Bu aldanış odur; yani bu hayal, Hak erlerinin gönül ve canının ak setmesindendir.

Bu yansımaya aldanmaların hepsi, cennet yeri budur diye sanmıştır.

Bağların gerçek olanlarından kaçıyorlar, bir hayal üzerinde neşeleniyorlar.

Gaflet uykuları sona erince doğru görürler; ama o bakışın ne faydası vardır.

Bu yanlışlıktan dolayı kıyamete kadar mezarlığa çokça feryat ve ah düşer; "Eyvahlar olsun!"

Ölümünden önce ölen kişiye, yani bu bağın aslından haberdar olan kişiye ne mutlu! IV/1360-71

Mürşidinden hayali düşüncelileri kesin inança ulaştırmasını ister:

کار هادی این بود تو هادیی
ماتم آخر زمان را شادیی
هین روان کن ای امامُ الْمُتَّقِین
این خیال‌اندیشگان را تا یقین

Doğru yolu gösterenin işi; sen, doğru yolu gösterensin, âhir zaman mateminin neşesisin

Ey takvalıların imamı! Haydi! Şu hayal düşüncelileri kesin inanca ilet. IV/1470-71

Eğer insan özünü parlatsa dünyadayken cennet, cehennem ve kıyamet gibi şeyleri hayali olarak değil adeta gözle görebilir:

ب‌بیان آنکه تن خاکی آدمی همچون آهن نیکو جوهر قابل آینه شدن است تا در او هم در دنیا بهشت و دوزخ و قیامت و غیر آن معاینه بنماید نه بر طریق خیال

Açıklama: İnsanın toprak bedeni, özü iyi demir gibi ayna olmaya uygundur; onda, dünyada da cennet, cehennem, kıyamet ve başkaları gözle görülür, hayal yoluyla değil. IV/2468. beyitten önceki başlık

Hemcinsler birbirlerine kavuşmak için hayaller kurarlar ve bu hayaller onları engellerinden sıyrır:

جنس سوی جنس صد پَره پَرَد
بر خیالش بندها را بر دَرَد

Cins, cinsine doğru yüz kanatla uçar; onun hayaliyle bağları koparır. IV/2655

Mevlâna hayali ayrana ruhu da yağa benzettir:

بیان آنکه روح حیوانی و عقل جزوی و وهم و خیال بر مثال دوغند و روح که باقی است در این دوغ همچون روغن پنهان است.

Açıklama: Hayvanî ruh, cüz'î akıl, vehim ve hayal, ayran gibidir; bakî olan ruh, bu ayrandaki gizli yağ gibidir. IV/3029. beyitten önceki başlık

⁹ Kur'ân-ı Kerim, Rum, 30/50.

Uyuyanın rüyada gördüğü hayalden başka bir şey değildir. Uyuyacaksan da Allah yolunda uyu; böyle olursa o yolda giden başka birisi uykudaki bu hayallerden uyandırabilir:

دید و لافِ خفته می‌ناید به کار
خوابناکی لیک هم بر راه خسپ
جز خیالی نیست دست از وی بدار
الله الله بر ره الله خسپ
تا بود که سالکی بر تو زند
از خیالاتِ نُعاست برگزند

Uyumuş kişinin görmesi ve sözü işe yaramaz. Hayalden başka bir şey değildir; elini ondan çek.

Uykulusun, ama yine yolda uyu. Allah için! Allah yolunda uyu.

Böylece olur ki bir yolcu sana yaklaşıp, seni uyku hayallerinden koparır. IV/3234-36

Serap hayaliyle yerinden ayrılan kişi gerçekleri elinden kaybeder:

ز آنکه آنجا گفت زینجا دور شد
بر خیالی از حق مهجور شد

Çünkü "Orada" dedi, buradan uzaklaştı; bir hayal üzerine, bir gerçeğe ayrılır. IV/3306

Dinleyen konuşandan daha çok şey öğrenir. Öğretme makamı şehvetlidir ve seyr-i sülukta şehvet hayaline kapılmak bir puttur:

از سخن‌گویی مجوید ارتقاع
منتظر را به ز گفتن استماع
منصبِ تعلیم نوع شهوت است
هر خیالِ شهوتی در ره بُت است

Söz söylemekle yükselme aramayın; bekleyen için dinlemek, söylemekten daha iyidir.

Öğretme makamı, bir şehvet türüdür; yoldaki her şehvet hayali, puttur. IV/3315-16

Gurur ve kibir insanı hayal denizlerinde yüzdürür:

از غروری سر کشیدیم از رجال
آشنا کردیم در بحر خیال

Kibirlikten dolayı erlere karşı çıktık, hayal denizinde yüzdük. "IV/3355

Kocasını kandırmak isteyen kötü bir kadın, armut ağacına çıkınca bazı hayaller görünür diye kocasına oyun oynar:

حکایت آن زن پلیدکار که شوهر را گفت که آن خیالات از سر امروءین می‌نماید ترا که چنینها نماید چشم آدمی را سر آن امروءین از سر امروءین فرود آید تا آن خیالها برود و اگر کسی گوید که آنچه آن مرد می‌دید خیال نبود و جواب این مثالی است نه مثل در مثال همین قدر بس بود که اگر بر سر امروءین نرفتی هرگز آنها ندیدی خواه خیال خواه حقیقت.

Kötü bir kadın kocasına, "O hayaller sana armut ağacının tepesinden görünüyör, çünkü armut ağacının tepesinde insanın gözüne böyle şeyler görünür. Armut ağacının tepesinden aşağı in, o hayaller gider" dedi. Biri, "O adamın gördüğü, hayal değildi" derse cevabı, "Birörnektir, aynıdır değil"dir. Örnek olarak şu kadarı yeter: Armut ağacının tepesine çıkmasaydı, ister hayal ister gerçek olsun, onları asla görmezdi. IV/3543. beyitten önceki başlık.

Rüyada çekilen sıkıntılar üzüntüler hile ve hayalden başka bir şey değildir, dünya hayatı da tıpkı rüya gibidir:

چون ندانستم که آن غم و اعتلال
فعلِ خواب است و فریب است و خیال
همچنان دنیا که خلم نایم است
خفته پندارد که این خود دایم است

O üzüntü ve hastalığın uyku işi, hile ve hayal olduğunu nasıl bilemedim?"

Dünya uyuyanın rüyası gibidir; uyuyan kişi, bunun sürekli olduğunu sanır. IV/3652-53

Peygamberimiz gelmeden önce kafirlerin gönüllerinde O'nun yüzünün hayalini vardı. Ama Peygamberin suretine ulaşmak ve ondan istifade etmek herkese kısmet olmaz:

پیش از آنکه نقش احمد فر نمود
نعت او هر گبر را تعویذ بود
کین چنین کس هست تا آید پدید
از خیالِ روش دلشان می‌طپید
سجده می‌کردند کای ربِّ بشر
در عیان آرایش هر چه زودتر

تا به نام احمد از یَسْتَقْتَحُون	یاغیاثشان می‌شدندی سرنگون
هر کجا حرب مهولی آمدی	غوثشان کزاري احمد بُدی
هر کجا بیماری مزمن بُدی	یادِ اوشان داروی شافی شدی
نقشِ او می‌گشت اندر راهشان	در دل و در گوش و در افواشان
نقشِ او را کی بیابد هر شغال	بلکه فرع نقشِ او یعنی خیال

Ahmed'in sureti ısk vermeden önce, onun övgüsü her kâfirin boynunda asılıydı.

Böyle bir kişi ortaya çıkacak diye onun yüzünün hayaliyle gönülleri çarpıyordu.

"Ey insanın Rabbi! Onu olabildiğince erken ortaya çıkar" diye secde ediyorlardı.

Ahmed'in adıyla fetih dilerlerdi; düşmanlarını baş aşağı ederlerdi.

Nerede korkunç bir savaş olsa, Ahmed'in gücü onlara yardımcıydı.

Nerede iyileşmez hastalık olsa, onu anmak onlara şifalı bir ilaç olurdu.

Onun sureti yollarında, gönül, kulak ve ağızlarında dolaşıyordu.

Her çakal onun suretini nasıl bulur? Belki resminin uzantısını, yani hayalini bulur. IV/3835-42

V.DEFTER

Yüce Yaratıcı yokluk alemi üzerinde önce hayali nakışlar dokur, sonra o hayal tahtasına şekiller yerleştirir:

در خور هر فکر بسته بر عدم	دم به دم نقش خیالی خوش رقم
حرفهای طرفه بر لوح خیال	بر نوشته چشم و عارض خد و خال

Yokluk üzerine her an her düşünceye uygun güzel yazılı hayalî bir nakış yaptın.

Hayal tahtası üzerine görülmemiş harfler, göz, yanak, yüz ve ben yazdın. V/313-14

Herkesin hayalleri farklı farklıdır ve her insan hayallerinin peşinde gider. Gerçekler ortaya çıkınca da bu hayallerin mahiyeti anlaşılır:

هر کسی شد بر خیالی ریش گاو	گشته در سودای گنجی کنجاو
از خیالی گشته شخصی پُرشکوه	روی آورده به معدنهای کوه
وز خیالی آن دگر با جهد مُر	رو نهاده سوی دریا بهر دُر
و آن دگر بهر تَرهُب در کِیشت	و آن یکی اندر حریصی سوی کِیشت
از خیال آن رهن رسته شده	وز خیال این مرهم خسته شده
در پری خوانییکی دل کرده گم	بر نجوم آن دیگری بُنهاده سُم
این روشها مختلف بیند برون	ز آن خیالات مُلُون ز اندرون
این در آن حیران شده کان بر چِیست	هر چشنده آن دگر را نافی است
آن خیالات ار بُد نامُوتَلَف	چون ز بیرون شد روشها مختلف
قبله جان را چو پنهان کرده‌اند	هر کسی رُو جانبی آورده‌اند
همچو قومی که تحرّی می‌کنند	بر خیال قبله سویی می‌تنند
چونکه کعبه رو نماید صبحگاه	کشف گردد که کی گم کردست راه
یا چو غَواصان به زیر قعر آب	هر کسی چیزی همی‌چیند شتاب

Herkes bir hayal üzere maskara oldu; bir defne sevdasında bucak kazıcı oldu.

Bir hayalle haşmetli bir şahıs olmuş, dağdaki madenlere yönelmiş.

Diğer biri bir hayalden dolayı acı bir çabayla inci için denize doğru yönelmiş.

Başka biri rahip olmak için manastırda; diğer biri ihtirasla tarlaya doğru -gitmiş-.

O -biri- hayalle kurtulmuşun yolunu keser; bu -biri- de hayalle yaralının merhemi olur.

Biri peri çağırırda gönlünü kaybetmiş; bir diğeri yıldızlar üzerinde çaba göstermiş.

Bu gidişler içteki renkli hayallerden dolayı dışarıda ayrı görünür.

Bu, "O ne üzerindedir?" diye ona şaşırmıştır; her tadan, diğerini reddeder.

O hayaller uyumsuz olmasaydı gidişler dışarıdan nasıl farklı olurdu?

Can kiblesi gizlenince herkes bir yöne yöneldi.

-Bu kişiler- araştıran, kible hayali üzere bir yöne dönenler gibidir.

Sabahleyin Kâbe yüzünü gösterince kimin yolu kaybettiği açığa çıkar.

Veya dalgıçlar gibi; suyun dibinde herkes aceleyle bir şey toplar. V/319-331

Berraklığın ve güzel adın hayaliyle şekil almak güzeldir. Ancak hep hayal peşinde koşmak iyi değildir ve kıskançlığa sebep olabilir. Akıllı kimseler hayalin bu tehlikesinden kurtulabilirler:

رنگ پوشیدن نکو باشد ولیک	بر خیال آن صفا و نام نیک
نی چو غیال خیال تو به تو	بر خیالش گر روی تا اصل او
گرد بر گرد سر پرده جمال	دورباش غیرتت آمد خیال
هر خیالش پیش می آید که بیست	بسته هر جوینده را که راه نیست
کش بود از جیش نصرتهاش جوش	جز مگر آن نیزکوش نیزهوش
تیر شه بنماید آنگه ره شود	نجهد از تخیلها نی شه شود

O berraklığın ve iyi adın hayaliyle renge bürünmek iyidir; ancak,

Hayali üzere onun aslına kadar gidersen, kat kat hayale tapanlar gibi olmazsan.

Hayal, güzellik çadırının çevresinde kıskançlık çavuşudur.

Her arayanı, "Yol yok" diye engeller. "Dur" diyerek her hayalin önüne çıkar.

Ancak kulağı keskin, ileri akıllı kişi bunun dışında; o, onun yardımlar ordusuyla coşar.

Hayale düşürmekle hareket etmez, yenilmez; şahın okunu gösterir, ondan sonra yol alır. V/365-70

Hayal ve hile üzerine iş kurmamak gerekir, Allah böyle yapanların işini rast getirmez:

که غنی ره کم دهد مگار را	بر خیال و حيله کم تن تار را
--------------------------	-----------------------------

Hayal ve hile üzere ip dokuma; zira Allah düzenbaza yol vermez. V/468

Duman ateşe delildir. Can ateştir, hayal ise duman. Dumandan ateşe ulaşmak kesindir. Ancak ateşten dumana gitmek kesinlik kazandırmaz. Yani dumansız ateş de olabilir, ama ateşsiz duman olmaz:

بی دخان ما را در آن آتش خوش است	گر دخان او را دلیل آتش است
از دخان نزدیکتر آمد به ما	خاصه این آتش که از قُربِ و لا
بهر تخیلاتِ جان سوی دخان	پس سیماکاری بود رفتن ز جان

Duman felsefeci için ateşe delildir; duman olmadan ateşte bulunmak, bizim için hoştur.

Özellikle sevgi yakınlığından olan ateş, bize dumandan daha yakındır.

Öyleyse candaki hayaller nedeniyle candan dumana doğru gitmek, kötü işliktir. V/571-73

Bulut aya engel olduğunda ayı hayali bir görünüme büründürdüğü gibi beden bulutu da bizleri hayal düşünceli bir hale getirmiştir:

رفت نور از مَه خیالی مانده	باز چون ابری بیاید رانده
کم ز ماه نو شد آن بدر شریف	از حجابِ ابر نورش شد ضعیف

مه خیالی می‌نماید ز ابر و گرد ابر تن ما را خیال‌اندیش کرد

Yine bir bulut sürülüp gelirse ışık gider, aydan bir hayal kalır.

Bulut perdesiyle ışığı zayıflar; o şerefli dolunay yeni aydan daha az olur.

Ay, bulut ve tozla bir hayal görünür. Beden bulutu, bizi hayal düşünceli yaptı. V/685-87

Hayaller birbirlerini yiyip tüketirler ve bu en az bir yiyicidir, arı gibi uçup seni her tarafa götürür:

هر خیالی را خیالی می‌خورد	فکر آن فکر دگر را می‌چرد
تو نتانی کز خیالی و از هی	یا بخسبی که از آن بیرون جهی
فکر زنبور است و آن خواب تو آب	چون شوی بیدار باز آید ذباب
چند زنبور خیالی در پرد	می‌کشد این سو و آن سو می‌پرد
کمترین آکلان است این خیال	و آن دگرها را شناسد ذوالجلال

Her hayali bir hayal yer; fikir başka bir fikri otlar.

Sen, bir hayalden kurtulamazsın veya ondan sıçrayıp çıkmak için uyuyamazsın.

Fikir bal arısıdır, senin o uykun da su. Uyandığında arı yine geri gelir.

Nice hayal arısı uçar; çeker, o tarafa bu tarafa götürür.

Bu hayal, yiyenlerin en azıdır; o diğerlerini yücelik sahibi Allah tanır. V/729-33

Hız. Yusuf'un rüyasında 7 zayıf ineğin 7 semiz ineği yediğini görmesi asıl ineklerin hayalleridir, esas olan onunla kastedilen manadır:

تفسیر اِیَّی اَزْی سُبْعَ بَقَرَاتٍ سِمْأَنٍ یَّاكُلُهُنَّ سَبْعُ عَجَافٍ اَنْ گاوِان لاغر را خدا به صفت شیران گرسنه آفریده بود تا آن هفت گاوِ فریه را به اشتها می‌خوردند اگرچه آن خیالاتِ صُورِ گاوِان در آینه خواب نمودند تو معنی بگیر.

“Yedi semiz ineği, yedi zayıf ineğin yediğini gördüm”¹⁰ ayetinin tefsiri: Allah, o zayıfinekleri aslanların sıfatında yaratmıştı; böylece o yedi semiz ineği iştahla yiyorlardı. Her ne kadar rüya aynasında ineklerin suretlerinin hayalleri gösterildiyse de sen manayı al. V/932. beyitten önceki başlık.

Uykudaki göz hayali ve yok olanı görür, gerçekler gizlenince hayaller ortaya çıkar:

دیدهای که اندر نعلی شد پدید	کی تواند جز خیال و نیست دید
لاجرم سرگشته گشتیم از ضلال	چون حقیقت شد نهان پیدا خیال

Uyuklama hâlinde gören göz, hayal ve yoktan başka ne görebilir?

Çaresiz sapıklıktan sersem olduk; hakikat gizlenince hayal göründü. V/1033-34

“O, sizinle beraberdir”¹¹ ayetinin tefsirinde Yaratıcıyı dışarda arayanları eleştirir ve denizdeki incini deniz hayali kurmasına benzetir. Bazen hayaller gerçeği görmeye perde olur:

چون گهر در بحر گوید بحر کو	و آن خیالی چون صدف دیوار او
----------------------------	-----------------------------

Denizdeki inci gibi “Deniz nerede?” der; o hayal, sedef gibi onun duvarıdır.¹²V/1080

Taklitçi kimse hayal dünyasında yaşar, onun doğruyu araştırması gerekir:

من چه می‌بستم خیال و آن چه بود	درک سستم سست نقشی می‌نمود
طفل ره را فکر مردان کجاست	کو خیال او و کو تحقیق راست

¹⁰ Kur’ân-ı Kerim, Yusuf, 12/43.

¹¹ Kur’ân-ı Kerim, Hadîd, 57/4.

¹² Divan Edebiyatı şairimiz Hayalî’nin (ö. 1557) şu beyiti de aynı manadadır: Cihân-ârâ cihân içindedir ârâyı bilmezler. O mâhîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler (Ali Nihat Tarlan, Hayali Divanı, Akçağ Yay., Ankara 1992, s. 107)

Ben ne hayal kuruyordum ve o neydi? Zayıfaklım, zayıfşekil gösteriyordu.”

Yoldaki çocukta adamların düşüncesi nerde? Nerde onun hayali, nerde doğruyu araştırma? V/1286-87

Şehvet seyr-u süluk yolunda büyük bir afettir. Sadece bir Allah kulu ya da Hakk'ın cezbesi şehvetin geçici bir hayali ateş olduğunu müride bildirir:

جز مگر بنده خدا یا جذبِ حق با رهش آرد بگرداند ورق
تا بداند کآن خیالِ ناریه در طریقت نیست الا عاریه
زشتها را خوب بُماید شَرّه نیست چون شهوت بتر ز آفت ره

Ancak Hakk'ın kulu veya Hakk'ın cezbesi onu yola getirir, yaprağı çevirir.

Böylece o, o ateş hayalinin yolda geçici olduğunu bilir.

Hırs çirkinleri güzel gösterir; yol afetlerinden şehvet gibi daha kötüsü yoktur. V/1367-69

Aynadaki suret gibi hayalde de irade ve tasarruf olmaz:

تمثیل تلقین شیخ مریدان را و پیغامبر امت را که ایشان طاقّت تلقین حق ندارند و با حق الفت ندارند چنانکه طوطی با صورت آدمی الفت ندارد که از او تلقین تواند گرفت حق تعالی شیخ را چون آینه‌ای پیش مرید همچو طوطی دارد و از پس آینه تلقین می‌کند لا تُحَرِّکْ بِهِ لِسَانُكَ إِنَّهُ هُوَ إِلَّا وَحْيُ يُوحَى این است ابتدای مسأله بی‌منتهی چنانکه منقار جنبانیدن طوطی اندرون آینه که خیالش می‌خوانی بی‌اختیار و تصرف اوست عکس خواندن طوطی برونی که متعلّم است نه عکس آن معلّم که پس آینه است و لیکن خواندن طوطی برونی تصرف آن معلّم است پس این مثال آمد نه مثل

Şeyhin, müritlere ve peygamberin, ümmete telkinde bulunmasına örnek gösterilmesi: Papağanın, insan suretine kendisinden telkin alabileceği bir yakınlığı olmadığı gibi müritlerin ve ümmetin, Hakk'ın telkinine güçleri bulunmaz ve Hakk'a yakınlıkları yoktur. Yüce Hak şeyhi papağan misali müridin önünde ayna gibi tutar ve aynanın arkasından telkin eder: “Dilini onunla hareket ettirme”¹³; “O başka değil, ancak bir vahiydir, vahyolunur”¹⁴. Sonu bulunmayan meselenin başlangıcı, budur. Nitekim hayal diye isimlendirdiğin aynanın içindeki papağanın gagasını hareket ettirmesi, o hayalin iradesi ve tasarrufu değildir. Öğrenmekte olan dışarıdaki papağanın okuma aksi, ayna arkasındaki öğreticinin aksi değildir. Fakat dıştaki papağanın okuması, o öğreticinin tasarrufudur. Neticede bu bir örnektir, aynısı değildir. V/1430. beyitten önceki başlık.

Bu dünyadaki sebep ve araçlar Yaratıcının imtihan için yola koyduğu hayallerdir:

از مسبّب می‌رسد هر خیر و شر نیست اسباب و وسایط ای پدر
جز خیالی مُنعقد بر شاهراه تا بماند دور غفلت چند گاه

Ey baba! Her hayır ve şer, sebebi yaratandan gelir; sebepler ve araçlar,

Gaflet dönemi bir müddet kalsın diye ana yolda kurulan bir hayaldir. V/1554-55

Bu dünya hayallerle dolu bir topraktır ve Hz. Âdem de ondan yaratılmıştır:

گفت یزدان زود عزرائیل را که ببین آن خاکِ پُر تخییل را
آن ضعیف زالِ ظالم را بیاب مَشْتِ خاکی هین بیاور با شتاب
رفت عزرائیل سرهنگِ قضا سوی کُرّه خاک بهر اقتضا

Hak hemen Azrail'e dedi: “Hayallerle dolu o toprağı gör.

O yaşlı, zalim güçsüzü bul. Haydi! Aceleyle bir avuç toprak getir.”

Kader subayı Azrail, gereği için toprak küreye gitti. V/1649-51

Uyku ve uyanıklık ölüme ve mahşere şahitlerdir. Uykuda her şey hayalidir, uyanınca gerçekler ortaya çıkar. Haşır de bu hayali dünyadan gerçek aleme bir geçiştir:

لیک این نامه خیال است و نهان و آن شود در حشر اکبر بس عیان

¹³ Kur'ân-ı Kerim, Kıyamet, 75/16: “Onu acele (kavrayıp ezber) edesin diye (Cebrail vahyi iyice bitirmeden) dilini onunla depreme.” Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, H.B. Çantay, III, 1094.

¹⁴ Kur'ân-ı Kerim, Necm, 53/4.

این خیال اینجا نهان پیدا اثر
 در مهندس بین خیالی خانه‌ای
 آن خیال از اندرون آید برون
 هر خیالی کو کند در دل وطن
 چون خیال آن مهندس در ضمیر
 زین خیال آنجا برویاند صُور
 در دلش چون در زمینی دانه‌ای
 چون زمین که زاید از تخم درون
 روز محشر صورتی خواهد شدن
 چون نبات اندر زمین دانه‌گیر

Ancak bu defter, hayal ve gizlidir; o, büyük hasırde çok açık görünür.

Bu hayal burada gizli, eseri açık; orada bu hayalden suretler ortaya çıkar.

Mühendiste gör, ev hayalini; gönlünde, topraktaki tohum gibidir.

O hayal içten dışarıya çıkar; içindeki tohumdan -nice şeyler- doğan toprak gibi.

Gönlünde vatan tutan her hayal, mahşer günü bir suret olacak;

O mühendisin gönlündeki hayal gibi; tohum tutan topraktaki bitki gibi. V/1789-94

Allah'ın lütfu kulların hayal ve düşüncelerinin ötesindedir:

وز نیاز عاجزانه خویشتن
 بودم اومیدی به محض لطف تو
 بخشش محضی ز لطف بی‌عوض
 وز خیال و وهم من یا صد چو من
 از و رای راست باشیا عُو
 بودم اومید ای کریم بی‌غرض

Âcizce yalvarışından, benim veya benim gibi yüz kişinin hayal ve düşüncesinden hariç;

Doğru olma veya haddi aşmanın ötesinde sadece senin lütfunla ümidim vardı.

Ey sebepsiz cömertlik eden! Karşılıksız lütfunla özel bir bağış ümidindeydim. V/1838-40

Sevdiği kişiden (Ayaz)¹⁵ kötü huy beklenmez, onun hakkında olumsuz konuşmak boşunadır ve hayalden ibarettir:

باز گفתי دور از آن خو و خصال
 از ایاز این خود محال است و بعید
 این چنین تخلیط ژاژ است و خیال
 کو یکی دریاست قعرش ناپدید

Tekrar diyordu: "O huy ve özellikten uzaktır. Böyle karışık söz, boş ve hayaldir.

Ayazdan bu imkânsız ve uzaktır; o, dibi görünmeyen bir denizdir. V/1878-79

Ayaz hakkında kötü hayaller kurup onunla sultanın arasını açmak isteyenler sonunda mahcup düşmüşlerdir:

آمدن آن امیر نَمَام با سرهنگان نیم‌شب به گشادن آن حجره ایاز و پوستین و چارق دیدن آویخته و گمان بردن که آن مکر است و روپوش و خانه را حفره کردن به هر گوشه‌ای که گمان آمد چاه گمان آوردن و دیوارها را سوراخ کردن و چیزی نایافتن و خَجَل و نومید شدن چنانکه بدگمانان و خیال‌اندیشان در کار انبیا و اولیا که می‌گفتند که ساحرند و خویشان ساخته‌اند و تصدّر می‌جویند بعد از تقحص خجل شوند و سود ندارد.

نی ز بُخلِ سیم و مال و زرّ خام
 که گروهی بر خیالِ بد تنند
 از برای کتم آن سرّ از عوام
 قوم دیگر نام سالوسم کنند
 پیش باهمت بود اسرار جان
 از خسان محفوظتر از لعلِ کان

O arabozucu beyin, askerlerle gece yarısı Ayaz'ın odasını açmaya gelmesi; hırka veçarığını asılı görmesi; bunun hile ve işi örtme olduğunu sanması; evin şüphelendiği herköşesini kazması; kuyu kazıcılar getirmesi; duvarları delmesi; bir şey bulamaması; mahcup ve ümitsiz olması; nitekim kötü düşünceliler ve hayalciler de peygamberlerin ve velilerin işi hakkında "Sihirbazdırlar, kendi başlarına yapıyorlar ve önder olmak istiyorlar" diyordu. Araştırmadan sonra utandılar, ama faydası yoktur.

Gümüş, mal ve işlenmemiş altın cimriliğinden değildi; o sırrı halktan gizlemek içindi;

¹⁵ Gazneli Sultan Mahmud'un veziri, güvendiği ve sevdiği kişi. Daha fazla bilgi için bkz: Fahrettin Coşguner, Mesnevi'de Sultan Mahmud, Mevlâna Mesnevi ve Mevlevihaneler Sempozyumu (30 Eylül-01 Ekim 2006, Manisa), Maksud Yay., Manisa 2007, s.247-256.

“Bir grup kötü hayale kapılmasın, başka bir topluluk bana riyakâr demesinler” diye idi.

Himmetli kişide, alçaklardan korunan maden la’li gibi daha muhafazalı can sırları bulunur. V/2050. beyitten önceki başlık ve 2053-55. beyitler.

Yine Ayaz kıskanç kişilerin kurduğu hayallere karşı çok da yapılabilecek bir şeyin olmadığını vurgular:

قفل کردن بر در حجره چه بود در میان صد خیالی حسود

Kıskanç kişinin yüz hayali arasında odanın kapısına kilit vurmaktır? V/2137

Tilki eşiği arslana yem etmek için kandırmaya çalışırken ona hayallerle gerçekleri karıştırıyorsun diyerek tuzak kurar ve bu amacına ulaşmak için örnekler verir:

گفت رویه صاف ما را بُرد نیست	لیک تخیلاتِ وَهمی خورد نیست
این همه و هم توست ای ساددل	ورنه بر تو نی غشی دارم نه غل
از خیالِ زشتِ خود مُنکر به من	بر مُحِبّان از چه داری سوء ظن
ظنّ نیکو بر بر اخوان صفا	گرچه آید ظاهر از ایشان جفا
این خیال و وهم بد چون شد پدید	صد هزاران یار را از هم بُرید
مشقّی گر کرد جور و امتحان	عقل باید که نباشد بدگمان
خاصه من بزرگ نبودم زشت اسم	آنکه دیدی بد بُد بود آن طلسم
ور بُدی بد آن سگالش قَیّرا	عفو فرمایند یاران ز آن خطا
عالم و هم و خیالِ طمع و بیم	هست رهرو را یکی سدی عظیم
نقشهای این خیال نقش بند	چون خلیلی را که کُده بُد شد گزند
گفت هذارپی ابراهیم راد	چونکه اندر عالم و هم اوفتاد
ذکر کوکب را چنین تاویل گفت	آن کسی که گوهر تاویل سفت
عالم و هم و خیال چشم بند	آنچنان کُده را ز جای خویش کند
تا که هذارپی آمد قال او	خَرَبَط و خر را چه باشد حال او
غرق گشته عقلهای چون جبال	در بحر و هم و گرداب خیال
کوهها را هست زین طوفان فُضوح	کو امانی جز که در کشتی نوح
زین خیالِ رهنِ راه یقین	گشت هفتاد و دو ملت اهل دین
مرد ایقان رست از وهم و خیال	موی ابرو را نمی گوید هلال

Tilki dedi: “Bizim berraklığımızın tortusu yoktur. Ancak vehme ait hayaller, küçükdeğildir.

Ey saf gönüllü! Bütün bu senin vehmindir; yoksa sana karşı ne hilem ve ne düzenim var.

Çirkin hayalinle bana bakma; sevenlerine karşı neden kötü düşüncelisin?

Görünüşte onlardan ceffa gelse de temiz arkadaşlar hakkında iyi düşün.

Bu kötü hayal ve vehim ortaya çıktığında yüz binlerce arkadaşı birbiriinden ayırır.

Bir şefkatli kişi eziyet ve sınaama yaparsa aklın, kötü düşünceli olma malı.

Özellikle ben çirkin isimli soysuz değildim. Gördüğün kötü değildi; o, tılsımdı.

O düşünce kötü idiye ilahî takdirledir; dostlar o hatadan dolayı affeder.

Vehim, hayal, tamah ve korku âlemi yolcu için büyük bir engeldir.

Suret oluşturan bu hayal şekilleri dağ gibi olan Halil’e zarar verdi.

Cömert İbrahim vehim âlemine düştüğünde, “Bu, benim Rabbim”¹⁶ dedi.

Yorum incisini delen kişi, yıldızı anmayı böyle yorumladı.

¹⁶ Kur’ân-ı Kerim, En’âm, 6/76.

Göz bağlayan vehim ve hayal âlemi, öyle bir dağı yerinden kopardı.

Onun sözü, “Bu, benim Rabbim” olursa iri kazın ve eşeğin hâli ne olur?

Dağlar gibi akıllar, vehim denizine ve hayal girdabına batmıştır.

Dağların, bu kötülük tufanından nerde kurtuluşu var? Ancak Nuh 'un gemisinde.

Din ehli, kesin inanç yolunu kesen bu hayalden dolayı yetmiş iki millet oldu.

Kesin inançlı kişi vehim ve hayalden kurtulur, kaş kılına hilal demez. V/2640-57

Mütevekkil yoksulda Allah aşkı ve O'na kavuşma hayalinden başka bir düşünce yoktur:

اندر او جز عشق یزدان کار نیست جز خیال وصل او دیار نیست

Onda Allah aşkından başka iş yok, ona kavuşma hayalinden başka kimse yok. V/2803

Kişinin iç dünyası berraklaşmadıkça aklına gelen hayallerin kaynağını bilemez ve o hayallerden sıyrılmaz:

کی شناسی گر خیالی سر گند کز کدامین مکنی سر بر گند
چون خیالی می شود در زهد تن تا خیالات از درونه روفتن

Bir hayal baş gösterse, hangi pusudan ortaya çıktığını nasıl bilirsin?

Zira içteki hayalleri süpürmek için beden dindarlıkta hayal gibi olur. V/2815-16

Yüce Allah bizim hayalimizin ve konuşmalarımızın dışındadır, yani hayal ve söz O'nun varlığını kavramaktan acizdir:

ای برون از وهم و قال و قیل من خاک بر فرق من و تمثیل من

Ey benim hayalimin ve deyip söyleyişimin dışında olan! Topraklar, benim başıma ve örnek verişiime olsun. V/3318

Padişahın ve ordunun gönlünde hep düşmanı yok etme hayali vardır:

چون خیالی در دل شه یا سپاه کرد اندر جنگ خصمان را تباه

Padişahın veya ordunun gönlündeki hayal gibi; savaşta düşmanları yok eder. V/3396

Misafir hayalinden Hızır'ı kendisine dost görür:

در درون هر دو از راه نهان هر زمان گفتی خیال میهمان
که منم یار خضر صد گنج و جود میفشانم لیک روزیتان نبود

Misafirin hayali her ikisinin (karı-koca) içinde gizli yoldan diyordu:

“Hızır'ın dostu benim; yüz defne ve cömertlik saçardım, ancak sizin rızkınız değildi.” V/3674-75

Savaştan geri duran bir şeyh arslan hayali görerek arslan avlamaya gider:

در جهاد اکبر مستثنایم جهاد اصغر خود پیش من چه محل دارد خیال شیر دیده و دلیر بها کرده و مست این
دلیری شده و روی به بیشه نهاده به قصد شیر و شیر به زبان حال گفته که کلاً سَوَف تَعْلَمُونَ ثُمَّ كَلَّا سَوَف تَعْلَمُونَ.

Büyük cihatta müstesna kişiyim. Küçük cihadın, benim yanımda ne yeri var?” vehmiyle aslan hayali görmüş, yiğitlikler yapmış, bu yiğitliğin sarhoşu olmuş ve aslan avlama kastiyle ormana yönelmişti. Aslan hâl diliyle ona dedi: “Öyle değil, yakında bileceksiniz. Sonra öyle değil, yakında bileceksiniz.”¹⁷ V/3737. beyitten önceki başlık.

Savaş bir hayalden hayal gibi kaçanların değil Türklerin işidir:

کار هر نازکدلی نبود قتال که گریزد از خیالی چون خیال
کار ترکان است نی ترکان برو جای ترکان هست خانه خانه شو

¹⁷ Kur'ân-ı Kerim, Tekâsür, 102/3-4.

Savaş, bir hayalden hayal gibi kaçan her nazik gönüllünün işi değildir.

Savaş Türklerin işidir, kadınların değil. Git, kadınların yeri evdir; eve git. V/3778-79

Uykudaki kişi rüyasında gördüğü hayalle cünüp olur:

چون خیالی دید آن خفته به خواب جفت شد با آن و از وی رفت آب

O uyumuş kişi, rüyada bir hayal görünce onunla birleşir ve ondan su akar. V/3861

Tilki, kuyudaki hayaliyle arslanı tuzağa düşürür:

از چهی بئموده معدومی خیال تادر اندازد اُسوداً کالچِیال

Dağ gibi aslanları devirmek için var olmayan bir hayal kuyudan göründü. V/3871

Korkulan şeyden kaçmakla onun hayalinden kurtulmak mümkün değildir, bir yarasa gibi o hayal onu karanlıklara sürükler. Diğer taraftan düşman korkusunun hayali de kişiyi dostuna yaklaştıracaktır. Kulağın duydukları da kafada hayaller oluşturur. Bu hayaller güzele gerçeğe ulaşmak için birer araçtır:

ز آفتاب ار کرد خفّاش احتجاب	نیست محبوب از خیال آفتاب
خوف او را خود خیالش می‌دهد	آن خیالش سوی ظلمت می‌کشد
آن خیالی نور می‌ترساندش	بر شب ظلمات می‌خفساندش
از خیالی دشمن و تصویر اوست	که تو بر خفّسیده‌ای بر یار و دوست
موسیا کشفّت اُمع بر که فراشت	آن مُخِیَل تابِ تحقیقت نداشت
هین مشو غَره بدان که قابلی	مر خیالش را و زین ره واصلی
از خیالی حرب نه‌راسید کس	لَا شَجَاعَه قَبْلَ حرب این دان و بس
بر خیالی حرب خیز اندر فِکر	می‌کند چون رُستمان صد کَر و فر
نقشِ رُستم کآن به حمّامی بُوَد	قِرَنِ حمله فکر هر خامی بُوَد
این خیالی سمع چون مُبصر شود	حیز چه بُوَد رُستمی مُضطَر شود
جهد کن کز گوش در چشمت رود	آنچه کآن باطل بُدست آن حق شود
ز آن سپس گوشت شود هم طبع چشم	گوهری گردد دو گوش همچو یَشم
بلکه جمله تن چو آیینه شود	جمله چشم و گوهر سینه شود
گوش انگیزد خیال و آن خیال	هست دَلّالَه وصالِ آن جمال
جهد کن تا این خیال افزون شود	تا دلاله رهبر مجنون شود

Yarasa güneşten gizlense de güneşin hayalinden saklı değildir.

Korku, ona bizzat güneşin hayalini verir; o hayal, onu karanlığa doğru çekip götürür.

Işığın o hayali onu korkutur; onu karanlıklar gecesine yapıştırır.

Seni arkadaşa ve dosta yapıştıran, düşmanın hayali ve onun tasviridir.

Ey Musa! Tecelli, senin ışığını dağa yükseltti; o hayal yurdu, senin tahkik/erişme gücüne sahip değildi.

Dikkat et! Onun hayaline kabiliyetin var ve bu yolla ulaşsın diye gururlanma.

Savaşın hayalinden kimse korkmaz; “Harpten önce yiğitlik yoktur”, bunu bil, yeter.

Namert kişi kendi düşüncelerinde Rüstemler gibi haşmetli davranır.

Hamamda bulunan Rüstem’in resmi, ham kişinin düşüncesinde kendi hamlesine denktir.

Bu kulak hayali, gerçek olarak görülünce namert kişi ne olur? Zavallı bir Rüstem olur.

Kulağından gözüne gitmesi için çalış; o batıl olan, gerçek olur.

Sonra kulağın, gözünle aynı tabiatla olur; iki kulağın, yeşem taşı gibi bir inci olur.

Hatta bütün beden ayna gibi olur; bütün olarak göz ve gönül incisi olur.

Kulak hayal oluşturur ve o hayal, o güzele kavuşmaya aracıdır.

Çalış; bu hayal artsın da aracı, Mecnun'un rehberi olsun. V/3910-24

Hakikatlerden mahrum olanlar gerçekleri hayal gibi görür, hayalleri de gerçek:

این سخن پایان ندارد در کمال	پیش هر محروم باشد چون خیال
چون حقیقت پیش او فرج و گلوست	کم بیان کن پیش او اسرار دوست
پیش ما فرج و گلو باشد خیال	لاجرم هر دم نماید جان جمال

Bu sözün, olgunluk hakkında sonu yoktur. Her mahrum kişinin önünde hayal gibidir.

Çünkü ona göre gerçek, haya yeri ve boğazdır; dostun sırlarını, onun önünde anlatma.

Bize göre, haya yeri ve boğaz hayaldir. Şüphesiz can, yüzünü her an gösterir. V/3937-39

Hayal aynı zamanda şaşkınlığı da artırır:

لیک چون من لم ینر بود	عقل و تخیلات او حیرت فرود
-----------------------	---------------------------

Ancak "Tatmayan, bilmez" olduğu için akli ve hayal edişleri, şaşkınlığını artırdı. V/4145

VI. DEFTER

Altıncı defterin başında vehim, şüphe, şek tereddüt ve hayallerinin karanlığa kandil olabileceğini söyler:

مجلد ششم از دفترهای مثنوی و بیّنات معنوی که مصباح ظلام وهم و شبهت و خیالات و شک و رنیت باشد.
Bu, Mesnevî defterlerinin ve maneî delillerin altıncı cildidir. Vehim ve şüphe, şek ve tereddüt hayalleri karanlığının kandilidir. VI/Giriş

Tatlı dil ve güzel söz hayalleri de güzelleştirir:

تا خیال و فکر خوش بر وی زند	فکر شیرین مرد را فربه کند
-----------------------------	---------------------------

Böylece güzel hayal ve düşünce ona yanaşır. Tatlı düşünce adamı şişmanlatır. VI/289

Hayalde her an başka bir suret oluşur:

او یکی دزد است فتنه‌سیرتی	چون خیال او را به هر دم صورتی
---------------------------	-------------------------------

O, fitne davranışlı bir hırsızdır; hayal gibi her an bir sureti vardır. VI/476

Gerçekleşmesi imkânsız hayaller (mahulya) vardır:

گفتم این ماخولیا بود و محال	هیچ گردد مُسْتَحِیْلِ وصفِ حال
-----------------------------	--------------------------------

"Bu hayal ve imkânsızdır; bu durum hiç gerçekleşir mi?" dedim. VI/1082

Bir hayalle halktan dost kazanılabilir:

از خیالی دوست گیری خلق را	چون نگیری شاهِ غرب و شرق را
---------------------------	-----------------------------

Bir hayalle halkı dost ediniyorsun; doğunun ve batının şahını nasıl dost edinmezsin? VI/1319

Kuyunun içine dalan kişinin hayalinde dışarısının hep yılan ve zehirli bir ova olduğu düşüncesi vardır:

هر دو چشمست بست سحر صنعتش	تا که جان را در چه آمد رغبتش
در خیال اوز مکر کردگار	جمله صحرا فوق چه زهر است و مار

Sanatının büyüğü her iki gözünü bağladı, canın kuyuya rağbet etti.

Hakk'ın düzeninden dolayı, onun hayalinde kuyunun üzerindeki bütün ova yılan ve zehirdir. VI/1379-80

İçerisinde bulunduğumuz varlık dünyası bir hayalden ibarettir. Bu hayallerden sıyrılınca insanda ölüm korkusu kalmaz. Ölümle yok olan bir hayalin peşinden gidilmez:

از وجودی ترس کاکنون در ویی	آن خیالت لاشی و تو لاشیی
----------------------------	--------------------------

هیچ نی مر هیچ نی را ره زدست
گشت نامعقول تو بر تو عیان
که هر آنکه کرد از دنیا گزر
بلکه هستش صد دریغ از بهر فوت
مخزن هر دولت و هر برگ را
آن خیالاتی که گم شد در اجل

لأشئیی بر لأشئیی عاشق شدست
چون برون شد این خیالات از میان
راست گفتست آن سپهدار بشر
نیستش درد و دریغ و غبن موت
که چرا قبله نکردم مرگ را
قبله کردم من همه عمر از حؤل

Şimdi içinde olduğun varlıktan kork; o hayalin bir şey değil, sen de bir şey değilsin.

Bir şey olmayan, bir şey olmayana âşık oldu; hiçbir şey olmayan, hiçbir şey olmayanın yolunu kesti.

Bu hayaller ortadan kalktığına aklına uygun olmayan, sana apaçık olur.

O insanların önderi doğru söylemiştir: “Dünyadan geçen kişinin,

Ölüm derdi, üzüntüsü ve hasreti yoktur; bilakis kaybettiği için yüz yazıklanması vardır:

“Her talihin ve rızkın mahzeni olan ölümü niçin kible edinmedim?

Ben şaşılıktan bütün ömrümce ecel anında kaybolan hayalleri kible edindim.” VI/1447-53

Kadı hayali şeyler üzerine hüküm bina etmez:

کوزنده کو محلّ انتقام
این خیالی گشته است اندر سقام
شرع بهر زندگان و اغنیاست
شرع بر اصحاب گورستان کجاست

Vuran nerede? İntikam yeri nerede? Bu, hastalık içinde bir hayal olmuş.

Hukuk, diriler ve zenginler içindir; mezardakilere hukuk nerde vardır?” VI/1535-36

Hırsız benden bir şey çalamaz diye iddiaya giren bir Türk'ün uykusu kaçır ve hırsızınhayaliyle savaşı:

ثُرک را آن شب نبرد از غصّه خواب
با خیالِ دزد می‌کرد او جراب

O gece Türk 'ü üzüntüden uyku tutmadı; o, hırsızın hayaliyle savaşıyordu. VI/1681

İsrailoğullarının hayalinde buzağı olduğu sürece Tih çölü onlara çok tehlikeli birgirdaptır:

ثُرک را آن شب نبرد از غصّه خواب
با خیالِ دزد می‌کرد او جراب

Canlarından buzağı hayali gitmedikçe Tih çölü, onlara büyük bir girdap gibiydi. VI/1791

Felsefecinin hayalleri onun aklının kiblesidir:

قَبْلَه عارف بؤد نور وصال
قَبْلَه عَقْل مُقْلَسِف شد خیال

Arifin kiblesi kavuşma ışıdır; felsefeci aklının kiblesi de hayaldir. VI/1897

Demirden bitki yetişmesini beklemek boş bir hayaldir (mahulya):

نادر افتد اهلِ این ماخولیا
منتظر که رُویَد از آهن گیا

Demirden bitki yeşermesini bekleyen boş hayalciler, nadirdir. VI/1963

Nefsin kurduğu hayalin peşinden gitmemek gerekir:

کأن تحمّل از هوای نفس نیست
آن خیالِ نفس تست آنجا مه‌ایست

O tahammül, nefsin arzusundan dolayı değildir; o, senin nefsinin hayalidir, orada durma. VI/2137

Hayal dünyasında çok fazla gezinmek kişiyi kötü bir sofist¹⁸ yapar:

در خیال از بس که گشتی مُکَتّسی
نک به سوفسطایی بدظن رسی

¹⁸ Eski Yunan'da belagatçı filozof, safsataçı, muğalataçı. (D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, Ankara 1981, s. 899.)

Hayalde o kadar giyindin ki şimdi kötü düşünceli bir sofiste erişeceksin. VI/2184

Kişinin gözü korktuğu şeyi görmeyince kafasında kurduğu hayallerden korkar:

چون نبیند اصل ترسش را عیون ترس دارد از خیال گونمگون
مُشت بر اَعْمی زند یک چلفِ مست کور پندارد لگزن اشتر است

Gözler korkunun aslını görmeyince, çeşitli hayallerden korkar.

Sarhoş bir ahmak bir köre yumruk vurur, kör de sanır ki çifte atan devedir. VI/2212-13

Kendine güzellikler katanlarla görüşmek gerek, yoksa diğerlerinin hayali sen yer bitirir:

چون خر تشنه خیال هر یکی از قَف تن فکر را شربتِ مکی
نَشَف کرد از تو خیالِ آن وُشات شبِ نمی که داری از بَحْرُ الْحَيَات

Her birinin hayali, susuz eşek gibi beden konisinden düşüncenin şerbetini emer.

O dedikoduların hayali, hayat denizinden sahip olduğun çiğ tanelerini çekip emer. VI/2228-29

Candan tutuşan alevler hayalleri de gerçekleri de yakar:

آتشی دیدی که سوزد هر نهال آتش جان بین کز او سوزد خیال
نی خیال و نی حقیقت را امان زین چنین آتش که شعله زد ز جان

Her fidanı yakan ateşi gördün mü? Kendisiyle hayalin yandığı can ateşini gör.

Candan alevlenen böyle bir ateşten ne hayal, ne de gerçek güvende olur. VI/2236-37

Ayna bir parça kişiyi hayallerden sıyrıp gerçeğe ulaştırır:

نکخیالِ انفقیرمبی ریا عاجزاً ورداز بیوازیبا
گر بدیدی ز آینه او یک پیشیز بیخیالی زو نماندی هیچ چیز
هم خیالاتش هم او فانی شدی دانش او محو نادانی شدی

İşte o yoksulumun riyasız hayali gel, gel demekten âciz kaldı.

Ayna yoluyla hayal olmaksızın birazcık görseydi, ondan hiçbir şey kalmazdı.

Hem hayalleri, hem de kendisi yok olurdu; onun bilgisi bilgisizlikte yok olurdu. VI/2257 ve 61-62

Allah kimine yücelik nuru vermiş kimine de vehim ve hayal:

آن یکی را کرده پُر نور جلال و آن دگر را کرده پُر وهم و خیال

Birini celal/yücelik nuruyla doldurmuş, diğerini vehim ve hayalle doldurmuş. VI/2323

Fitne ve işkence korkusu kişiyi hayal köyüne sürükler:

از نفیر و فتنه و خوف نکال هر دلی رفته به صد کوی خیال

Her bir gönül feryat, fitne ve işkence korkusuyla yüz hayal köyüne gitmişti. VI/2523

Âşık için sürekli bir kavuşma ancak hayaldir:

یک دم هجران بر عاشق چو سال وصلِ سالی متصل پیشش خیال

Ayrılığın bir anı, âşıklara bir yıl gibidir; bir yıllık sürekli kavuşma, ona göre hayaldir. VI/2674

Sonsuzluk şarabı kişiyi boş hayallerden kurtarır:

از شرابِ لَایزالِ گشت مست شد مُمَیز از خلایق باز رست
ز اعتقادِ سستِ پُر تقلیدشان وز خیالِ دیده بی‌دیدشان

Sonsuzluk şarabından sarhoş olur; ayırt edici olur, halktan kurtulur.

Onların taklit dolu zayıfıncından ve görüşsüz gözlerinin hayalinden kurtulur. VI/2767-68

Gönül dünyasından sürekli hayal sürüsü geçer; bu hayallerin kaynağı da düşüncelerdir:

همچنان کز پرده دل بی‌گلایل دم به دم در می‌رسد خیال
گر نه تصویرات از یک مغرسند در پی هم سوی دل چون می‌رسند

Aynı şekilde gönül perdesinden her an yorulmadan hayal sürüsü gelmektedir.

Düşünceler bir fidanlıktan olmasaydı, birbirinin ardından gönle nasıl varıp gelirlerdi? VI/2779-80

Mevlâna canın hayal, vehim ve zandan kurtulması için dua eder:

از چه و جور رسن بازش رهان از خیال و وهم و ظن بازش رهان

Onu hayal, vehim ve zandan kurtar; kuyudan ve ip eziyetinden onu kurtar. VI/2787

Tavşanın hilesine aldanan aslan kuyuda kendi hayalini görüp öfkelenir:

آن مقلد سُخره خرگوش شد از خیالِ خویشتن پُر جوش شد

O taklitçi aslan tavşanın maskarası oldu; kendi hayaliyle coşup köpürdü. VI/3146

Suya yansıyan hayaller orada kalıcı değildir:

هم به اصلِ خود رود این خدّ و خال دایما در آب کی ماند خیال

Bu yanak ve ben yine kendi aslına gider. Hayal suda sürekli kalır mı hiç? VI/3180

Bu dünya gerçek dünyadan yansıyan hayallerle doludur ve insanoğlu bu hayali dünyalıkların peşindedir:

چون در این جو دید عکس سبب مرد دامنش را دید آن پُر سیب کرد
آنچه در جو دید کی باشد خیال چونکه شد از دیدنش پُر صد جُوال

Adam, bu ırmakta elmanın aksini görünce, bu görüşle eteğini elma doldurdu.

İrmakta gördüğü nasıl hayal olur? Çünkü onu görmekle yüz çuvalı elma doldu. VI/3192-93

Böyle olmakla birlikte yine de bu hayali dünyadan Yaratıcının tecellileri vasıtasıyla O'na ulaşılabilir:

اندر این جو غنچه دیدیا شجر همچو هر جو تو خیالش ظن مبر
که ترا از عینِ این عکس نُقوش حق حقیقت گردد و میوه‌فروش

Bu ırmakta gonca veya ağaç gördüğünde, sen onu her ırmak gibi hayal sanma.

Zira nakışların bu yansımasıyla Hak, senin için gerçek ve meyve satıcı olur. VI/3234-35

Bu dünyadaki hayali resimler defineye ulaşmaya engeldirler ve yıkılması gerekir:

خانه‌ای پُر نقش تصویر و خیال وین صُور چون پرده بر گنج وصال

Tasvir ve hayal resmi dolu bir evdeki resimler, kavuşma defnesi üzerindeki perdedir. VI/3423

Şeytan ölüm anında su hayalini gösterip imanı satın almaya çalışır ve birtakım kişiler buna aldanırlar:

و آن خیالی باشد و ابریق نی قصدِ آن دلال جز تخریق نی
این زمان که تو صحیح و فربه‌ی صدق را بهر خیالی می‌دهی
می‌فروشی هر زمانی دُرِ کان همچو طفلی می‌ستانی گردکان
پس در آن رنجوری روز اجل نیست نادر گر بود اینت عمل
در خیالت صورتی جوشیده‌ای همچو جُوزی وقتِ دق پوسیده‌ای
هست از آغاز چون بذر آن خیال لیک آخر می‌شود همچون هلال

O bir hayaldir, ibrik de yoktur; o aracının niyeti, imanı yok etmektir.

Sen sağlıklı ve şişman olduğun şu anda inancını bir hayal için veriyorsun.

Her an madendeki inciye satıyorsun, bir çocuk gibi ceviz alıyorsun.

Öyleyse o ecel günü hastalığında senin için bu olsa garip değildir.

Hayalinde bir suret oluşmuş; ceviz gibi kırılma anında çürüktür.

O hayal başlangıçta dolunay gibidir; ancak sonuçta hilal gibi -kusurlu- olur. VI/3462-67

Yasaklanan şeylere karşı gönülde bir heves ve hayal oluşur:

چون بکرد آن منع دلشان ز آن مقال در هوس افتاد و در کوی خیال

Ondan menedince onların gönlü o sözle hevese ve hayal mahallesine düştü. VI/3655

Kişi gerçeklerden uzaklaşınca tamamen hayal dünyasında dolaşmaya başlar:

آنکه انکار حقایق می‌کند
جملگی او بر خیالی می‌تند
او نمی‌گوید که جسدان خیال
هم خیالی باشدت چشمی بمال

Gerçekleri inkâr eden, bütünüyle hayal üzere dolanmaktadır.

Demey ki: "Hayal sanmak da senin için bir hayaldir; gözünü ovuştur." VI/3695-96

Ayrılık ve kavuşmalar gönülde çeşitli hayallerin doğmasına yol açar ve hayallerin sınırlı ölçüsü olmaz:

آنچنان کاندل از هجر و وصال
این ز حد و اندازه‌ها باشد برون
می‌شود بایده گوناگون خیال
داعی فعل از خیال گونه‌گون

Nitekim ayrılıktan ve kavuşmaktan gönülde çeşitli hayaller dokunur.

Çeşitli hayalle işe çağırان bu suretler, sınır ve ölçülerin dışındadır. VI/3714 ,3725

Kaf dağındaki Simurgların makamına hayal bile ulaşamaz:

جای سیمرغان بود آن سوی قاف
جز خیالی را که دید آن اتفاق
هر خیالی را نباشد دست‌باف
آنکَش بَغْدَ الْعِیَانُ افْتَدِ فِرَاقِ

Simurgların yeri Kâfdağının o yanındır; her hayal oraya ulaşamaz.

Ancak tesadüfen gören hayal, apaçık görüşten sonra ayrılık olur. VI/4014-15

Gördüğü rüyaya dayanarak define hayaliyle Bağdat'ta gezinen kişiye bekçi; 'gerçek hazine evindedir' diyerek ders verir:

گفت نی دزدی تو و نی فاسقی
بر خیال و خواب چندین ره کنی
مرد نیکی لیک گول و احمقی
نیست عقلت را تسوی روشنی
بارها من خواب دیدم مُستَمِر
که به بغداد است گنجی مُستَیَر
دیده‌ام خود بارها این خواب من
که به بغداد است گنجی در وطن
هیچ من از جانرفتم زین خیال
تو به یک خوابی بیایی بی‌ملال

-Bekçi- dedi: "Sen ne hırsızsin, ne de bozguncu; iyi adamsın, ancak salak ve ahmaksın.

Hayal ve rüyaya dayanarak bu kadar yol alıyorsun? Aklının bir paralık aydınlığı yok.

Ben defalarca sürekli rüya gördüm: "Bağdat'ta gizli bir define var.

"Bağdat'ta yerli yerinde bir define var diye bu rüyayı ben defalarca gördüm.

Ben bu hayalden dolayı yerimden hiç gitmedim; sen bir rüyayla usanmadan geliyorsun." VI/4310-12,15-16

Sevenler kavuştuğunda elbiseden de hayallerden de sıyrılırlar:

من شدم غریبان ز تن او از خیال
می‌خرام در نهایت الوصال

Ben bedenden soyundum, o da hayalden; kavuşmanın sonlarında salınıyorum. VI/4617

Parlak hayaller geçicidir, bir an önce gerçeklerle yüz yüze gelmek gerekir:

جهد کن تا گرددت این واقعہ

تا بہ کی عکس خیالی لامعہ

Parlak hayalin yansıması niceye dek? Çaba göster, bu olay senin için gerçekleşsin.
VI/4662

Annesi çocuğuna korkunç hayaller gördüğünde korkmamasını ve onun üzerine gitmesini tavsiye ederken çocuk da annesine; o hayallerin annesi de ona bunu söylemiş olabilir diye cevap verir:

گر خیالی آیدت در شب فرا	آنچنان کہ گفت مادر بچہ را
تو خیالی بینی آسود پُر ز کین	یا بہ گورستان و جای سهمگین
او بگرداند ز تو در حال رُو	دل قوی دار و بکن حملہ بر او
گر بدو این گفته باشد مادرش	گفت کودک آن خیالی دیو و ش
ز امر مادر پس من آنگہ چون کنم	حملہ آرم افتد اندر گردنم
آن خیالی زشت را ہم مادری است	تو همی آموزیم کہ چست ایست

Annenin çocuğuna dediği gibi: “Geceleyin sana bir hayal gelirse,

Veya mezarlıkta ve korkulu yerde sen siyah ve öfke dolu bir hayal görürsen,

Gönlünü güçlü tut ve ona saldır; o senden derhal yüz çevirir.”

Çocuk dedi: “O şeytan gibi hayale, annesi bunu söylemişse,

Saldırırım, -o da- annesinin emriyle boynuma düşerse peki o zaman ben nasıl yaparım?

*Sen bana, “Çevik dur” diye öğretiyorsun; o çirkin hayalin de bir annesi vardır.”*VI/4901-6

Sonuç

Mesnevi’de sıklıkla dile getirilen ‘hayal’ kelimesi çok geniş manada ele alınmıştır. Hayal her gelişmenin kaynağını oluşturur. Bir felsefeci için hayal onun kiblesidir. Bu dünya hayallerle dolu bir topraktır ve Hz. Âdem de ondan yaratılmıştır. Dolayısıyla hayal insanoğlunun tabiatında var olan bir duygudur. Hayalin çok geniş bir dünyası olmakla birlikte Allah’ın varlığını kavrayamaz ve Kaf dağındaki Simurg’un makamına ulaşamaz. Bu dünya gerçek dünyadan yansıyan hayallerle doludur. Bu hayaller aslında birer tuzaktır. Yaratıcı kendine, gerçek dünyaya çekmek için insanların önüne sermiştir. Bu hayallerden gerçeğe geçebilenler tuzakları atlatmış olurlar. Tilkinin arslanı kuyudaki yansımasıyla aldattığı gibi hayal dünyasından kurtulamayanlar kendilerini helak ederler. Hayaller üzerine hüküm bina edilemez.

Gerçekleşmesi mümkün olmayan hayaller (malihulya) peşinde koşmamak gerekir. Böyle yapanların emekleri, demir üzerinde bitki yetiştirmeye çalışanlar gibi boşa çıkacaktır. Hayallerin çıkış kaynakları vardır. Nefisden gelen hayallerin ardından gidilmemelidir. Hayal dünyasında çok fazla durmamak, bir an önce gerçek dünyaya geçmek gerekir.

Hayal kişinin yaratılışından itibaren taşıdığı bir özelliği olduğu gibi son nefesini vereceği zaman da şeytan insana su hayali göstererek onun imanını satın almaya çalışır. Dolayısıyla kul hayal duygusunu doğumundan ölümüne kadar olumlu ve yararlı bir şekilde kullanarak kendite kamülünü sağlamakla yükümlüdür.

KAYNAKÇA

Coşguner, Fahrettin; Mesnevi’de Sultan Mahmud, Mevlâna Mesnevi ve Mevlevihaneler Sempozyumu (30 Eylül-01 Ekim 2006, Manisa), Maksad Yay., Manisa 2007, s.247-256.

Doğan, D. Mehmet; Büyük Türkçe Sözlük, Birlik Yay., Ankara 1981.

Hayali; Hayali Divanı, hzl. Ali Nihat Tarlan Akçağ Yay., Ankara 1992.

Mevlâna Celaleddin-i Rumi; Mesnevi, trc. Adnan Karaismailoğlu, Akçağ Yay., dördüncü baskı, Ankara 2007.

Mevlâna Celaleddin-i Rumi; Mesnevi-yi Ma’nevi, hzl. Adnan Karaismailoğlu ve Derya Örs, Konya Büyükşehir Belediyesi Yay., İkinci baskı, Konya 2022.